

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, 'Ο μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Το τυπογραφείο και «Βεργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφσισομένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Λαγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκων της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Γεώργιος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγεωργίου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ: Η "ΝΕΑ ΕΛΛΑΣ" ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

doi: [10.12681/mnimon.37012](https://doi.org/10.12681/mnimon.37012)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Α. (2024). ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ: Η "ΝΕΑ ΕΛΛΑΣ" ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 37, 71–104. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37012>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ☛ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ☛ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ☛ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ☛ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ☛ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ☛ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ☛ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ☛ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Έταρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ: Η ΝΕΑ ΕΛΛΑΣ
ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 19ου
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Το σχολείο, «πρώτος χώρος δημόσιας χρήσης της ιστορίας»,¹ αποτελεί το μέρος όπου ο μελλοντικός πολίτης διδάσκεται την εθνική ιστορία σε μια εκδοχή «για παιδιά»,² η οποία είναι, όπως κάθε ιστορία,³ μια επιλογή. Η σχολική ιστορία παρουσιάζει μια ορισμένη εκδοχή του παρελθόντος, κατασκευασμένη εκ των υστέρων. Επιλέγει ορισμένα γεγονότα, μερικά από τα οποία ανήκουν στον χώρο του μύθου, τα παρουσιάζει με μια ορισμένη αλληλουχία, απομονώνει ορισμένες ιστορικές προσωπικότητες και φωτίζει αυτές κι όχι άλλες. Κατασκευάζει ένα αφήγημα, το οποίο, επειδή συχνά μένει अपαράλλαχτο για πολλές δεκαετίες, μπορεί να δημιουργήσει την ψευδαίσθηση ότι αποτυπώνει την ιστορική αλήθεια κι ότι κάθε αλλαγή του είναι ύποπτη ή αδιανόητη. Όμως η σχολική ιστορία έχει ιστορία. Εξελίσσεται, πάντα σε σχέση με τις επιδιώξεις του παρόντος. Υπό αυτή τη θεώρηση μπορούμε κι εμείς να αποφανθούμε, όπως ένας από τους ήρωες της Φρανσουάζ Σαγκάν, πως «κανείς δεν γνωρίζει τι μας επιφυλάσσει το παρελθόν».⁴ Αυτό που ονομάζουμε εθνική ιστο-

---

1. L. de Cock, E. Picard (επιμ.), *La fabrique scolaire de l'histoire: Illusions et désillusions du roman national*, Μασσαλία, Agone, 2009, σ. 2-6.

2. S. Citron, *Le mythe national: l'histoire de France revisitée*, [νέα, αναθεωρημένη έκδοση], Παρίσι, les Éd. de l'Atelier, 2008, σ. 95 κ.ε. Σχετικά με την ελληνική σχολική ιστορία βλ. την πολύ σημαντική μελέτη της Χ. Κουλούρη (Ch. Coulouri), *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914)*, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 1991 και το άρθρο του Y. Hamilakis, «“Learn History!”: Antiquity, National Narrative, and History in Greek Educational Textbooks», K. Brown, Y. Hamilakis (επιμ.), *The usable past: Greek metahistories*, Λάνχαμ (Md), Lexington, 2003, σ. 39-67.

3. J. Friedman, «The Past in the Future: History and the Politics of Identity», *American Anthropologist*, τ. 94, αρ. 4 (1992), σ. 837-859.

4. F. Sagan, *Les faux-fuyants*, Παρίσι, Julliard, 1991, σ. 224.

ρία, η βιογραφία του έθνους, αλλάζει με τρόπους που δεν μπορούμε να προβλέψουμε, διότι είναι ένα αποτύπωμα του παρόντος στο παρελθόν· γράφεται με αντιστροφή της καθιερωμένης γενεαλογίας ανεβαίνοντας τον ρου των χρόνων από το παρόν προς το παρελθόν και τα όσα ιστορούνται νοηματοδοτούνται σε ένα πλαίσιο τελεολογικό.⁵

Από το 1870 ως το 1922 υπάρχουν κάποιοι όροι που συναντάμε πολύ συχνά στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης αλλά και στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, τις εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας, τα προγράμματα κ.λπ.: οι «εθνικοί πόθοι», τα «εθνικά δικαιώματα» ή ακόμη το «εθνικό καθήκον». Αυτοί οι όροι αποτελούν έκφραση στο πεδίο της εκπαίδευσης της Μεγάλης Ιδέας,⁶ ενός ιδεολογικού σχήματος που εξέφραζε στη συγκεκριμένη συγκυρία μια πραγματικότητα, η οποία αποτελούσε και την αντικειμενική του βάση: την αντίθεση ανάμεσα στα περιορισμένα σύνορα του ελληνικού κράτους και την επιθυμία για εθνική ενσωμάτωση του μεγαλύτερου μέρους των ελληνόφωνων και ορθόδοξων πληθυσμών της Βαλκανικής και της Μικρασιατικής χερσονήσου, που είχε μείνει έξω από αυτά τα σύνορα.

Μετά το 1850 η Μεγάλη Ιδέα επιτρέπει την επιτυχή σύνθεση ανάμεσα σε μια παραδοσιακή εκδοχή του παρελθόντος των ελληνόφωνων ορθόδοξων της Βαλκανικής, εκδοχή για την οποία η Κωνσταντινούπολη παραμένει το σημείο αναφοράς, και μια άλλη εκδοχή, αυτή των εκδυτικισμένων ελίτ, βασισμένη στο κλασικό παρελθόν, για την οποία η Αθήνα είναι το εμβληματικό κέντρο.⁷ Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, που υπερι-

5. B. Anderson, *L'imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, Παρίσι, La Découverte, 1996, σ. 204-206.

6. Κ. Θ. Δημαράς, «Της μεγάλης ταύτης ιδέας» (σχεδιάσμα φιλολογικό), Αθήνα 1970. Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα 1830-1880*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περ. *Μνήμων*, Αθήνα 2009, σ. 61-73. Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2010. Βλ. επίσης G. Augustinos, «Greece», G. Stokes (επιμ.), *Nationalism in the Balkans: An annotated bibliography*, Νέα Υόρκη, Garland, 1984, σ. 15-30.

7. Είναι η ιδέα που αναπτύσσει η Έλλη Σκοπετέα διακρίνοντας τρεις φάσεις στην πρόσληψη της Μεγάλης Ιδέας, στις οποίες αντιστοιχεί μια διαφορετική κάθε φορά υποσημαινόμενη αντίληψη για το εθνικό κέντρο: η πρώτη, η οποία είναι κυρίαρχη μέχρι την ενθρόνιση του Γεωργίου Α', προσβλέπει στη δημιουργία μιας ελληνικής αυτοκρατορίας με κέντρο την Κωνσταντινούπολη· η δεύτερη χαρακτηρίζεται από τη μετατόπιση του εθνικού κέντρου στην Αθήνα και γενικότερα στο Βασίλειο της Ελλάδας και προσβλέπει στη διεύρυνση των συνόρων· η τρίτη εμφα-

σχέι μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, το μόνο παρελθόν που υπάρχει για το ελληνικό έθνος είναι το κλασικό.

Ενώ η Κωνσταντινούπολη, τόπος θυσίας του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα και πόλη που συμβολίζει τα όνειρα για ανάκτηση της αλλοτινής δόξας, αναφέρεται, έστω και περιστασιακά, αρκετά νωρίς στα σχολικά εγχειρίδια, ο γεωγραφικός χώρος που τη χωρίζει από τα σύνορα του ελληνικού Βασιλείου παραμένει για δεκαετίες για τα ίδια εγχειρίδια ένας χώρος ιστορικά κενός από οποιαδήποτε ελληνική παρουσία. Θα χρειαστεί μια διαδικασία προοδευτικής συμβολικής ενσωμάτωσης αυτών των εδαφών, που θα προηγηθεί της φυσικής ενσωμάτωσης μερικών από αυτά στον εθνικό κορμό. Η διαδικασία αυτή είναι και λεξιλογική: οι περιοχές αυτές αρχικά αναφέρονται στα εγχειρίδια ως *Ελληνικά Χώροι*, κατόπιν ως *Νέαι Χώροι* και τέλος ως *Νέα Ελλάδα*.

Θα εξετάσω στη συνέχεια αυτή τη διαδικασία σε δυο φάσεις: η πρώτη είναι φάση ορισμού και συμβολικής ένταξης στον εθνικό κορμό, και στη δεύτερη η ενσωμάτωση αυτών των περιοχών επιβάλλει, για μια σύντομη περίοδο, μια άλλη οπτική για αυτό που θεωρείται πλέον Ελλάδα.

Μέγας Αλέξανδρος

Για τη συλλογική μνήμη των ελληνόφωνων ορθόδοξων πληθυσμών της Βαλκανικής ο Μέγας Αλέξανδρος είναι μια μορφή πολύ γνωστή πριν το 1821, μεταξύ άλλων και χάρη στη διάδοση της *Φυλλάδας του Μεγάλου Αλεξάνδρου*.⁸ Αποτελεί, για παράδειγμα, μια από τις ιστορικές αναφορές που χρησιμοποιεί ο Ρήγας, ώστε να ξεσηκώσει τους λαούς της Βαλκανικής ενάντια στην τυραννία. Όμως για το επίσημο εθνικό αφήγημα του νεαρού Βασιλείου, και τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1850, οι Μακεδόνες βασιλείς θεωρούνται εχθροί των αρχαίων Ελλήνων.⁹ Ο Φίλιππος Β', ο Αλέξανδρος και οι Μακεδόνες απουσιάζουν από τη σχολική ιστορία μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ή παρουσιάζονται ως ολετήρες της ελληνικής ελευθερίας. Η ιστορία της Ελλάδας σταματάει

νίζεται μετά το 1870 και τείνει σε μια σύνθεση των δύο προηγούμενων μέσω του σχήματος του ελληνο-οθωμανισμού, βλ. Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, ό.π., σ. 269-270 κ.ε.

8. Γ. Βελουδής (επιμ.), *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνα*, Αθήνα, Ερμής, 1989, σ. θ'-ρί'. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ¹⁰2009. Του ίδιου, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, ⁵2009, σ. 366-368.

9. Ο Αλέξης Πολίτης έχει ανθολογήσει ενδεικτικά αποσπάσματα, βλ. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, ό.π., σ. 39-44.

είτε στη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.)¹⁰ είτε στα 146 π.Χ., δηλαδή με την άλωση της Κορίνθου από τους Ρωμαίους,¹¹ που σηματοδοτούν, σύμφωνα με τη θεώρηση που υιοθετούν οι περισσότεροι διανοούμενοι της ώριμης και ύστερης περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, το τέλος του ελληνισμού, μέχρι την αναστάσή του και την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία.

Από τα μέσα όμως του 19ου αιώνα τα νέα πολιτικά και ιδεολογικά αιτήματα¹² επιβάλλουν την ενσωμάτωση της μακεδονικής περιόδου στο εθνικό αφήγημα,¹³ σύμφωνα πάντως και με τις εξελίξεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και κυρίως το έργο του Γερμανού ιστορικού Γιόχαν Γκούσταφ Ντρόιζεν (1808-1884).¹⁴ Όταν, στα 1856, ένας από τους σημαντικότερους επιγόνους του Αδαμάντιου Κοραή, ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, για δεύτερη φορά πρύτανης του Πανεπιστημίου, επιλέγει τον Μ. Αλέξανδρο ως θέμα της εναρκτήριας ομιλίας του και θέτει με τρόπο

10. Για παράδειγμα: «Η δε Ελλάς κατασπαραχθείσα και εξασθενήσασα ανιάτως καθυπετάγη [...] τω πολιτικῷ Φιλίππῳ τῷ Μακεδόνι», Γ. Παγών, *Σύνοψις της γενικής ιστορίας προς διασάφησιν της εικονικής παραστάσεως αυτής*, Αθήνα 1846.

11. «Ούτως ουν η Ελλάς, πλέον των δύο χιλιάδων ετών κεκαλυμμένη υπό του πυκνού νέφους της λήθης ὅπερ ο καπνός των φλογών της υπό Μουμμίου πυρποληθείσης Κορίνθου [...] εφάνη εις τους συγγραφείς της ιστορίας των εθνών ως ἔθνος ζῶν αναγεννηθέν ως ο φοινίξ εκ της τέφρας αυτού, νέον, ελευθερον, ἔνδοξον!», Γ. Θεόφιλος, *Επίτομος ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1860, σ. 8-9.

12. Κ. Θ. Δημαράς, «Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, τ. 13, σ. 469-470.

13. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, ό.π., σ. 39-47.

14. *Ιστορία του Μ. Αλεξάνδρου* [*Geschichte Alexanders des Grossen*, Βερολίνο 1833]. *Ιστορία του Ελληνιστικού Κόσμου* [*Geschichte des Hellenismus*, Αμβούργο 1836-1843]. Βλ. Δ. Κυρτάτας, *Κατακτώντας την αρχαιότητα. Ιστοριογραφικές διαδρομές*, Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 117-119. Η *Ιστορία του Αλεξάνδρου* του Ντρόιζεν μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1859 από τον Κωνσταντίνο Φρεαρίτη, βλ. Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2006, σ. 143 και υποσ. 237. Σε ό,τι αφορά τη χρήση του έργου του Ντρόιζεν από τον Κ. Παπαρηγόπουλο και τη διαμόρφωση της έννοιας ελληνισμός, βλ. Ν. Σιγάλας, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: Ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, αρ. 34 (2001), σ. 3-33. Ν. Sigalas, «Hellénistes, hellénisme et idéologie nationale. De la formation du concept d’ “hellénisme” en grec moderne», C. Avlami (επιμ.), *L’Antiquité grecque au XIXème siècle: un exemplum contesté?*, Παρίσι – Κεμπέκ – Βουδαπέστη, Harmattan, 2000, σ. 239-291.

οριστικό το πλαίσιο μέσα στο οποίο εφεξής θα προσλαμβάνονται οι Μακεδόνες για το επίσημο εθνικό αφήγημα, δηλαδή ως Έλληνες και ως φορείς της εκπολιτιστικής δύναμης του ελληνισμού,¹⁵ αυτό δεν το κάνει επειδή ο στρατηλάτης είναι μια μορφή οικεία στο λαϊκό φαντασιακό, αν και η θεώρησή του αποκτά περισσότερη εμβέλεια ακριβώς χάρη σε αυτό. Τον επανεντάσσει στο επίσημο εθνικό αφήγημα, εγγράφοντας μια αλλαγή που έχει ήδη συντελεστεί στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία μέσα σε μια γεωπολιτική συγκυρία που ευνοεί την αναθεώρηση του εθνικού παρελθόντος προς αυτήν την κατεύθυνση.¹⁶

Είναι ενδιαφέρον να δούμε ότι ως προς το πεδίο της εκπαίδευσης η διαδικασία της εθνικοποίησης της Μακεδονικής περιόδου συντελείται μέσα σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, παρότι συνεχίζουν να κυκλοφορούν μέχρι το τελευταίο τέταρτο του αιώνα εγχειρίδια που υιοθετούν θέσεις ξεπερασμένες. Το 1844, ο νεαρός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος θεωρεί τους Μακεδόνες έναν εχθρικό λαό, όπως τους Ρωμαίους, και κάνει λόγο για «μακρά, υπό τους Μακεδόνες, δουλεία».¹⁷ Στα δύο σχολικά εγχειρίδια που θα δημοσιεύσει αργότερα, μετακινείται σταδιακά από αυτές τις θέσεις. Αρχικά, στη *Γενική Ιστορία* του 1849, επισημαίνει τις ελληνικές ρίζες των Μακεδόνων βασιλέων, ρίζες μυθολογικές –καταγωγή από τον Ηρακλή– και τη φυλετική συγγένεια των Ελλήνων με το μακεδονικό έθνος, το οποίο ωστόσο «εξεπλήρωσεν, εν τη Γενική Ιστορία,

15. Σύμφωνα με τον Ασωπίο, ο Έλληνας Αλέξανδρος «εγκατέσπειρε και μετεφύτευσεν εις την Ασίαν και Αφρικήν τα αγαθά της Ελλάδος, ήτις τότε την Ευρώπην άπασαν παρίστανεν, ως ο ελληνισμός το πάλαι ήταν όλος ο νυν ευρωπαϊσμός» και «η απανταχού εξάπλωσις της ελληνικής γλώσσης και η κοινωνία των ελληνικών και ανατολικών ιδεών, προητοίμασαν ευκολώτερον την διάδοσιν του χριστιανισμού», *Περί Αλεξάνδρου του Μεγάλου: Λόγος Κ. Ασωπίου επί της δευτέρας αυτού πρωτανείας τη 25 Σεπτεμβρίου 1856*, Αθήνα 1857, σ. 1 και 26. Ο λόγος θα εκδοθεί τρεις φορές μέχρι το 1858· η τρίτη έκδοση είναι αυξημένη και εμπλουτισμένη με εικόνες, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος: η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986, σ. 205.

16. Ο Ασωπίος, ήδη στο εναρκτήριο μάθημά του στα 1842, υπογράμμισε τη σημασία που έχει «ο μέγας και πράγμα και όνομα Αλέξανδρος, ο νικητής της Ασίας» και οι αγέρωχοι διάδοχοί του στη συνάντηση του ελληνικού πολιτισμού με την Ανατολή, συνάντηση η οποία δημιούργησε έναν «νέον κόσμον». *Ομιλία Κ. Ασωπίου, εκφωνηθείσα υπ' αυτού εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος τη κη' Οκτωβρίου 1842, επί της πρώτης ενάρξεως των αυτού μαθημάτων*, 1842, σ. 33-34.

17. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας. Ιστορική και χρονολογική πραγματεία*, Αθήνα 1844, σ. 8-11.

εντολήν άλλην παρά το Ελληνικόν». ¹⁸ Το 1853¹⁹ στην πρώτη έκδοση ενός σχολικού εγχειριδίου, που μάλιστα ονομάζεται *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, αφιερώνει επτά σελίδες στην ιστορία της Αρχαίας Μακεδονίας, εγγράφοντας τους Μακεδόνες στο συνεχές της ελληνικής ιστορίας· η γη της Μακεδονίας αποκτά ελληνικό παρελθόν: «Οι Μακεδόνες, αν και μη αναφερόμενοι εις τους αρχαιστάτους χρόνους της Ελληνικής ιστορίας, ήσαν όμως Έλληνες». ²⁰

Την ίδια χρονιά η επιτροπή που έχει επιφορτιστεί με την έγκριση των διδακτικών βιβλίων και στην οποία συμμετέχει ο Κ. Ασώπιος, απορρίπτει ένα εγχειρίδιο Αρχαίας Ιστορίας του Γεωργίου Χρυσοβέργη, ²¹ μεταξύ

18. «Οι βασιλείς της Μακεδονίας εθεώρουν αρχηγέτην αυτών τον Ηρακλέα· τούτο δε επρέσβευον περί αυτών και οι άλλοι Έλληνες, και, τούτου ένεκα, εδέχοντο τους βασιλείς εκείνους εις τα Ολύμπια (Ηρόδ. 5, 22), των οποίων ουδείς μετείχεν ο μη δυνάμενος να αποδείξη την Ελληνικήν αυτού καταγωγήν», Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας [...] Βιβλίον Πρώτον περιέχον την Αρχαίαν Ιστορίαν*, Αθήνα 1849, σ. 195· βλ. επίσης και σ. 191-194.

19. Λίγο νωρίτερα, το 1852, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, αντικρούοντας αυτούς για τους οποίους η παρουσία των Μακεδόνων στην Ελλάδα είναι «βία ξένη και διαφορογενής, καταστρέψασα τας εν μέρει πολιτείας, επί σκοπώ διαρπαγής, και καταλύσασα βαρβαρικώς τα φώτα και την δημοκρατίαν», θεωρεί τον Φίλιππο Β', τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους τους φορείς μιας «εθνικής αποστολής», δηλαδή της ενοποίησης και του «εξανατολισμού» της Ελλάδας, Σ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852, σ. 45-48. Ο Ζαμπέλιος χρησιμοποιεί το θεωρητικό σχήμα του *translatio imperii* ως έργου της Θείας Πρόνοιας, ιδέα της οποίας οι ρίζες ανάγονται στην Παλαιά Διαθήκη, βλ. P. Odorico, «La translatio imperii nella letteratura imperiale di età giustiniana. Un caso di dibattito identitario», L. R. Cresci, F. Gazzano (επιμ.), *De imperiis: l'idea di impero universale e la successione degli imperi nell'antichità*, Ρώμη, "L'Erma" di Bretschneider, 2018, σ. 291-312. Τον Μάιο του 1853 ο καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας Στέφανος Α. Κουμανούδης, ένας από εκείνους που κατεξοχήν στέκονται κριτικά απέναντι στη, σύμφωνα με τον δικό του όρο, *Ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειο* ιστορική θεώρηση, αναφέρει τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο ως Έλληνες, χωρίς ωστόσο να αναγνωρίζει ελληνικό χαρακτήρα στο μακεδονικό κράτος, βλ. *Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος υπό Στεφάνου Α. Κουμανούδη*, Αθήνα 1853, σ. 20· βλ. επίσης και σ. 7, 14, 19.

20. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα 1853, σ. 57-64· το απόσπασμα στη σ. 59.

21. Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ), Υπουργείο Παιδείας, II, φάκ. 105/II (1), αρ. 1380, [Εκθεση σχετικά με το εγχειρίδιο του Γ. Χρυσοβέργη (27 Φεβρουαρίου 1853)]. Στην Επιτροπή συμμετέχουν, εκτός από τον Κ. Ασώπιο, με

άλλων εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζει τους Μακεδόνες. Ο συγγραφέας, ο οποίος απλώς υιοθετεί απόψεις ήδη διατυπωμένες σε εγχειρίδια που έχουν εγκριθεί μερικά χρόνια πριν, εκπλήσσεται, αν και, όπως αναφέρει στο μακροσκελές υπόμνημα που υποβάλλει στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, γνωρίζει πως οι απόψεις σχετικά με το ζήτημα αυτό πλέον δίστανται:

*Εθεώρησα τους Θράκες, Ιλλυριούς, Μακεδόνας, της ελληνικής ελευθερίας επιβούλους. Βαρβάρους τους αποκαλεί ο Δημοσθένης ως ήσαν και δήμιοι και νεκροθάφται της ελληνικής υπάρξεως [...] Περί του Αλεξάνδρου διχάζονται αι γνώμαι· οι μεν τον θεωρούν ολετήρα [...] οι δε ευεργέτην και σωτήρα των ανθρώπων [...] διωρισμένον θεόθεν να μεταφέρει την ελληνικήν γλώσσαν εις την Ασίαν όπως δι' αυτής διαδοθή ο χριστιανισμός. Δεν κρίνονται όμως αι γνώμαι εκάστου τοσούτον εμπαιθώς!*²²

Βυζάντιο

Στο σχήμα του Κ. Ασωπίου το Βυζάντιο απουσιάζει: στην ιστορική συνέχεια του ελληνισμού, συνέχεια πολιτισμική και όχι πολιτική, ο Αλέξανδρος και η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στην Ανατολή αποτελούν λογική συνέχεια της κλασικής αρχαιότητας και προηγούνται της πολιτισμικής κυριαρχίας των Ελλήνων επί των Ρωμαίων και, μέσω αυτών, επί της Δύσης.²³

Η γεωπολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια και ειδικά ο κίνδυνος δημιουργίας μιας Μεγάλης Βουλγαρίας θα οδηγήσει γρήγορα στην εθνικοποίηση και του βυζαντινού παρελθόντος. Η Ελλάδα πρέπει να στηρίξει τις εδαφικές της διεκδικήσεις στη Μακεδονία,²⁴ περιοχή όπου συνυπάρχουν

τον οποίο ο συγγραφέας βρίσκεται σε προσωπική διαμάχη, ο Φίλιππος Ιωάννου, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Στέφανος Κουμανούδης, ο Θεόδωρος Μανούσης. Βλ. Γ. Χ. [= Χρυσοβέργης], *Ο Σκαρλάτος ή του επιδορπίου τα θαυμάσια*, Αθήνα 1855, σ. 105-110.

22. ΓΑΚ, Υπουργείο Παιδείας II, φάκ. 105/Ι (1), αρ. 910, [Υπόμνημα του Γ. Χρυσοβέργη (12 Απριλίου 1853)].

23. Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, ό.π., σ. 131-132.

24. Τα σύνορα της περιοχής που ονομάζεται Μακεδονία, αλλάζουν ανάλογα με το ενοιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο χρησιμοποιείται ο όρος: στα τέλη του 19ου αιώνα ως Μακεδονία αναφέρεται μια περιοχή πιο εκτεταμένη στα ανατολικά και βόρεια από ό,τι η Μακεδονία της αρχαιότητας, βλ. Α. Lagopoulos, Κ. Boglund-

πολλές εθνοτικές, γλωσσικές και θρησκευτικές ομάδες και η οποία διεκδικείται αντίστοιχα από διάφορα εθνικιστικά προγράμματα, αφενός στη βάση στατιστικών στοιχείων, σε ό,τι αφορά την εθνοτική σύνθεση του πληθυσμού,²⁵ και αφετέρου στην ιστορική θεμελίωση των ελληνικών δικαιωμάτων. Οι νέες επιδιώξεις της ελληνικής πολιτικής αντικατοπτρίζονται μεταξύ άλλων στο περιεχόμενο και τους στόχους της εκπαίδευσης, καθώς το σχολείο μπαίνει στην υπηρεσία ενός μεγάλου εθνικού σχεδίου, εκείνου της εθνικής ολοκλήρωσης, κυρίως μέσα από τα μαθήματα της Γεωγραφίας, της Ιστορίας και της Γλώσσας.²⁶

Lagoroulou, *Meaning and Geography. The Social Conception of the Region in Northern Greece*, Βερολίνο – Νέα Υόρκη, De Gruyter Mouton, 1992, σ. 47 κ.ε. Ε. Λιβιεράτος, «Η χαρτογραφική ταξιθέτηση του τοπωνυμίου “Μακεδονία”», Ι. Στεφανίδης, Β. Βλασίδης, Ε. Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα – Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα, Πατάκης, 2008, σ. 17-47. Εξάλλου, την ίδια περίοδο, το εθνώνυμο «Μακεδόνας» αποκτά στη Δύση νέο περιεχόμενο και αφορά τους κατοίκους της περιοχής ανεξάρτητα από την εθνοτική τους ταυτότητα, βλ. Ε. Κωφός, «Κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19ου και 20ού αιώνα», Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003, σ. 215-216.

25. J.-F. Gossiaux, *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 2002, σ. 110-114. Τα στατιστικά στοιχεία που θα συλλεχθούν στο πλαίσιο μιας ερευνητικής εκστρατείας μεγάλης κλίμακας από τις προξενικές αρχές, τον κλήρο και τους εκπαιδευτικούς που βρίσκονται στη Μακεδονία, θα συμβάλουν ταυτόχρονα σε μια αναθεώρηση προς τα κάτω των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων, βλ. L. Papadaki, *Teaching the nation: Greek nationalism and education in nineteenth century Macedonia*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 44-46. Οι ελληνικές διεκδικήσεις περιορίζονται στο τέλος του αιώνα στις περιοχές που βρίσκονται νοτιότερα της γραμμής Νευροκοπίου – Οχρίδας· βλ. για παράδειγμα τη χαρτογραφία των ελληνικών σχολείων που ιδρύουν οι ελληνικοί εκπαιδευτικοί και πολιτιστικοί σύλλογοι, C. Nicolaïdès, *La Macédoine. La question macédonienne dans l'Antiquité, au Moyen-âge et dans la politique actuelle*, Βερολίνο, Johannes Raede, 1899. S. Papadopoulos, «Écoles et Associations grecques dans la Macédoine du nord durant le dernier siècle de la domination turque», *Balkan Studies*, τ. 3 (1962), σ. 441-442. Σ. Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», Π. Κιτρομηλίδης, Τ. Σπλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002. Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, τ. 1, Αθήνα 2004, σ. 149-168.

26. Σημειώνουμε ότι, ταυτόχρονα, το κέντρο βάρους της εκπαίδευσης μετατοπίζεται με τρόπο παράδοξο εκτός συνόρων, με στόχο ακριβώς τη γλωσσική ελληνοποίηση των αγροτικών κυρίως ορθόδοξων πληθυσμών που κατοικούν σε αυτές. Έτσι, υπάρχει μια ευρεία εκστρατεία ίδρυσης σχολείων, έκδοσης βιβλίων και εγ-

Η ιστοριογραφία αναλαμβάνει να αναδείξει την ελληνικότητα αυτών των περιοχών με βάση την προαιώνια και αδιάλειπτη παρουσία Ελλήνων σε αυτές, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, κάτι που δεν μπορεί να αποδειχθεί χωρίς την ελληνικότητα του Βυζαντίου.²⁷ Το νέο ιστορικό σχήμα, που όπως γνωρίζουμε εισήχθη από τους δυο μεγάλους ρομαντικούς ιστορικούς, τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, είναι τριμερές και περιλαμβάνει και τη μεσαιωνική περίοδο, που μέχρι τότε είναι χαμένη στο καθαυτό ιστορικό φανταστικού: απουσιάζει από το επίσημο εθνικό αφήγημα αλλά στοιχειώνει τη συλλογική μνήμη με πολλούς τρόπους, αγνοείται από τα σχολικά εγχειρίδια ή, όταν αναφέρεται, περιφρονείται ως μια περίοδος κατάπτωσης, εγκλημάτων, δεισδαιμονίας, σκοταδισμού,²⁸ αλλά η ανάμνησή της επιζητεί στην εκκλησιαστική παράδοση και στο μάθημα των Θρησκευτικών.²⁹

χειριδίων, αποστολής εκπαιδευτικών και ιερέων. Αυτό θα καταστεί δυνατό χάρη στη σχετική εξομάλυνση των σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ, αντίθετα, μια σειρά από αλυτρωτικές εξεγέρσεις στη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα προκαλούν την καχυποψία των τοπικών αρχών απέναντι στις ελληνικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες προς όφελος των βουλγαρικών αντιστοίχων, βλ. Α. Ευταξίας, *Το έργο του Ελληνισμού εν Μακεδονία*, Αθήνα 1880, σ. 19-20. Η επίβλεψη της ανάπτυξης του εκπαιδευτικού δικτύου στη Μακεδονία και τη Θράκη τοποθετείται, σε κυβερνητικό επίπεδο, στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εξωτερικών, ενώ οι πολυάριθμοι εκπαιδευτικοί σύλλογοι εντατικοποιούν τη δράση τους, βλ. L. Papadaki, *Teaching the nation*, ό.π., σ. 27 κ.ε.

27. Το ίδιο ισχύει για όλες τις άλλες εθνικιστικές διεκδικήσεις επί της ίδιας περιοχής, οι οποίες στηρίζονται σε μια αντίστοιχη διαδικασία εθνικοποίησης του μεσαιωνικού παρελθόντος, βλ. A. Madgearu, *The wars of the Balkan Peninsula: Their medieval origins*, Λάνχαμ (Md.), Scarecrow, 2008. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τους Βούλγαρους, οι Βυζαντινοί προσλαμβάνονται ως δυνάστες και ο τσάρος Σαμουήλ, που αμφισβήτησε τη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή από τα τέλη του 10ου αιώνα, αναδεικνύεται σε ένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα του εθνικού πάνθεου, βλ. Δ. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, σ. 137-209. Βλ. επίσης Ε. Κωφός, «Κληρονομιά», ό.π., σ. 213-217.

28. Ένα παράδειγμα: «Αλλ' αν και οι θεσμοί και η διοικήσεις του Βυζαντίου κράτους ήσαν λίαν ελλιπή και ανάρμοστα, διήρκεσεν όμως τούτο 1.000 περίπου έτη μετά την κατάλυσιν του κατά δυσμάς Ρωμαϊκού κράτους και κατεστράφη μόλις κατά το έτος 1453 [...] Ούτως έζη δε το βυζαντινόν κράτος ζώην πολυχρόνιον μεν, αφανή δε και άδοξον, βασιλευόμενον υπό ως επί το πολύ αυτοκρατόρων αδυνάτων και μικρού αξίω», Α. Ανσέλμος [= Anselm], *Επίτομος γενική ιστορία της ανθρωπίνης κοινωνίας, Μέρος α': Αρχαία Ιστορία*, Αθήνα 1842, σ. 254-55.

29. Το μάθημα των Θρησκευτικών περιλαμβάνει τόσο την ιστορία του Χριστιανισμού

Το 1853 ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, στο σχολικό εγχειρίδιό του της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, θεωρεί ότι η Μακεδονική Δυναστεία υπήρξε η πιο λαμπρή στιγμή της βυζαντινής περιόδου, μετακινώντας τη μεγάλη ακμή του Βυζαντίου μερικούς αιώνες αργότερα από αυτό που ήταν μέχρι τότε γενικά αποδεκτό στην ιστοριογραφία, δηλαδή από τη βασιλεία του Ιουστινιανού του Α'.³⁰ Παράλληλα, ο ιστορικός κάνει ένα πρώτο βήμα χάραξης ενός εθνογραφικού χάρτη των Βαλκανίων ορίζοντας τα σύνορα του ελληνισμού.³¹ Ενώ τα σύνορα της αυτοκρατορίας τον 11ο αιώνα είναι

νισμού, η οποία συνδέεται στενά με την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όσο και κείμενα της βυζαντινής γραμματείας: σημειώνουμε ότι τα *Παραινετικά* του Βασιλείου Α' προς τον Λέοντα ΣΤ' εκδίδονται το 1848 διασκευασμένα σε μια γλώσσα σχετικά πιο προσιτή, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως διδακτικό βιβλίο στα Δημοτικά Σχολεία, βλ. Γ. Χοϊδάς, *Βασιλείου του Μακεδόνας Κεφάλαια παραινετικά προς τον αυτού υιόν Λέοντα τον Φιλόσοφον, εκδοθέντα προς χρήσιν Δημοτικών Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων*, Αθήνα 1848. Επίσης, οι διάφορες ανθολογίες κειμένων που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του μαθήματος των Ελληνικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, περιέχουν, συνεχίζοντας ως προς αυτό μια βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση, παραινετικά κείμενα της βυζαντινής γραμματείας, όπως τις ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου ή του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, τα οποία συχνά συνοδεύονται από αναφορές στη βυζαντινή ιστορία, βλ. π.χ. Α. Ρ. Ραγκαβής, *Χρηστομάθεια ή Συλλογή Τεμαχίων εκ των Δοκιμωτέρων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών [...] Κατ' έγκρισιν του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου, και επί της των διδασκτικών βιβλίων Επιτροπής*, τ. 3, Αθήνα 21845, σ. 115-118.

30. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι της σήμερον*, ό.π., σ. 97.

31. Σχετικά με τους λεγόμενους εθνογραφικούς χάρτες και τη χρήση τους από τους βαλκανικούς εθνικισμούς βλ. I. Yosmaoğlu-Turner, *The Priest's Robe and the Rebel's Rifle: Communal conflict and the construction of national identity in Ottoman Macedonia 1878-1908*, διδακτορική διατριβή, Princeton University (N.J.), 2005, σ. 66-107. Σχετικά με τα σχέδια του Κ. Παπαρρηγόπουλου να εκδώσει εθνογραφικούς χάρτες σε συνεργασία με τον γνωστό Γερμανό γεωγράφο Heinrich Kiepert (1818-1899), τη διετία 1877-1878, στο απόγειο της κρίσης που ακολούθησε το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου με τις συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου βλ. στο ίδιο, σ. 88-96. Επίσης, βλ. Σ. Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», ό.π., σ. 149-169, του ίδιου, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού (1876-1878)», *Τα Ιστορικά*, τ. 19-20, αρ. 36-38 (2002-2003), σ. 23-74 και 49-112. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 335-350. Ο Παπαρρηγόπουλος αντιλαμβάνεται αρκετά νωρίς τη σημασία της ιστορίας και της ιστορικής γεωγραφίας για το μέλλον του εθνικού κράτους, στη διάρκεια μιας περιόδου κατά την οποία επαναχαράσσεται ο χάρτης της Ευρώπης: ήδη στα 1853, στην Εισαγωγή του σχολικού του εγχειριδίου,

ασαφή αλλά οπωσδήποτε εκτείνονται στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, στην Ιταλία, στα βόρεια της Αδριανούπολης και μέχρι τον Δούναβη, ο Παπαρρηγόπουλος καταγράφει μόνο οκτώ θέματα («και υπό του ελληνικού έθνους κατεχόμενοι χώραι»): της Πελοποννήσου, της Ελλάδας –δηλαδή της Στερεάς Ελλάδας–, της Νικόπολης και του Δυρραχίου, που αντιστοιχούν στην Ήπειρο και σε μέρος της σημερινής Αλβανίας, της Μακεδονίας, που περιλαμβάνει και τη Θεσσαλία, του Αιγαίου και της Σάμου, τα οποία περιλαμβάνουν τα νησιά και τις μικρασιατικές ακτές, της Κεφαλονιάς, της Κρήτης και της Κύπρου. Και βέβαια, την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, που αναφέρεται ως «πρωτεύουσα της Ελλάδος».³² Στην πραγματικότητα επεκτείνει τα σύνορα του ελληνικού Βασιλείου εντάσσοντας μόνο τις περιοχές που διεκδικεί ο αλυτρωτισμός των μέσων του 19ου αιώνα.

Μετά τα 1870 οι Βούλγαροι γίνονται ανοιχτά ο νέος και κύριος ιστορικός εχθρός, ακριβώς λόγω των διεκδικήσεών τους στη Μακεδονία.³³ Έτσι, στη συνέχεια και μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα, στα σχολικά εγχειρίδια που πραγματεύονται τη βυζαντινή περίοδο, συχνά ακόμη και στα αναγνωστικά για την πρωτοβάθμια ή τα βιβλία Νέων Ελληνικών για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, βρίσκουμε συστηματικά μερικά χαρακτηριστικά επεισόδια του προαιώνιου αγώνα μεταξύ των *Ελλήνων*, δηλαδή των Βυ-

---

επιμένει ιδιαίτερα στο θέμα της γεωγραφίας, βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον*, ό.π., σ. ι.

32. Κ. Παπαρρηγόπουλος, στο ίδιο, σ. 98-99.

33. Σε ένα σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Μακεδονίας, που δημοσιεύθηκε το 1879, ώστε να χρησιμοποιηθεί ειδικά στα ελληνικά σχολεία της περιοχής, οι Βυζαντινοί εμφανίζονται αρχικά ως κατακτητές και η κυριαρχία τους ως *Βυζαντινοκρατία*. Όμως, καθώς προχωρά η διήγηση, η εμφάνιση των Σλαβο-Βουλγάρων, που παρουσιάζονται ως εχθρικοί, αχάριστοι και βάρβαροι, χειρότεροι από τους Οθωμανούς, επιβάλλει μια μεταβολή. Έτσι, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία παρουσιάζεται στη συνέχεια καλοπροαίρετη και ευεργετική για τους κατοίκους της περιοχής, η οποία γίνεται σταδιακά μια ακμάζουσα επαρχία που αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη επιτυχία τις επιδρομές των βαρβάρων μέσω της Αυτοκρατορίας, πραγματοποιείται το σχέδιο της Θείας Πρόνοιας, δηλαδή η συνέχεια του ελληνισμού, σε πείσμα των φθονερών εχθρών του, βλ. Μ. Δήμιτσας, *Επίτομος Ιστορία της Μακεδονίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της Τουρκοκρατίας· προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων της Μακεδονίας*, Αθήνα 1879, σ. 40 και 42-43. Ο Δήμιτσας, που αναφέρει στον πρόλογο ότι εξέδωσε το εγχειρίδιο με δικά του έξοδα, ώστε η νεολαία της Μακεδονίας να γνωρίσει την ιστορία των προγόνων της (σ. β'), είχε ήδη εκδώσει υπό την αιγίδα του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* ένα βιβλίο σχετικά με την *αρχαία γεωγραφία* της Μακεδονίας.

ζαντινών, και των Βουλγάρων για την κυριαρχία της Μακεδονίας. Ξεχωρίζουν δύο, εμβληματικά και αιματοβαμμένα: το πρώτο είναι η μάχη της Πλίσκας το 811. Συγκρούονται οι Βυζαντινοί, με επικεφαλής τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α', και οι Βούλγαροι, υπό τον βασιλιά Κρούμμο. Επικρατούν οι Βούλγαροι, ο αυτοκράτορας σκοτώνεται, ο Κρούμμος περιφέρει το κρανίο του για μέρες και μετά το γδέρνει, το επαργυρώνει και το χρησιμοποιεί ως ποτήρι στα συμπόσια –αυτά μας τα λέει ο βυζαντινός χρονογράφος Θεοφάνης. Ο Νικηφόρος Α', ένας αυτοκράτορας για τον οποίο ο Γίββων είχε γράψει (πολλοί τύραννοι βασίλεψαν με τρόπο αναμφίβολα πιο εγκληματικό, αλλά κανένας ίσως δεν υπήρξε τόσο μισητός από το λαό του όσο ο Νικηφόρος),³⁴ και ο οποίος στα σχολικά εγχειρίδια αναφέρεται μέχρι αυτή την περίοδο σπανίως και πολύ συνοπτικά, γίνεται σταδιακά, χάρη σε αυτό το επεισόδιο, μάρτυρας του ελληνισμού. Το άλλο πολεμικό επεισόδιο, που φτάνει σε μας κυρίως χάρη στον Ιωάννη Σκυλίτζη, είναι η θρυλούμενη τιμωρία που επιβάλλει ο Βασίλειος Β', γνωστός ως Βουλγαροκτόνος,³⁵ σε χιλιάδες Βούλγαρους στρατιώτες μετά τη νίκη του στη μάχη στο Κλειδί το 1014: τους τυφλώνει.³⁶ Παρά την ωμότητα της πράξης, το επεισόδιο, που συχνά αμφισβητείται ως γεγονός,³⁷ εμφανίζεται αρκετά

34. E. Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, Βασιλεία, Tourneisen, 1788, τ. 8, σ 344. Σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με τον Γ. Κουμπουρλή, στον Γίββωνα οφείλεται, μεταξύ άλλων, μια θέση που υιοθετείται αρκετά νωρίς στην ελληνική ιστοριογραφία, και μάλιστα στα σχολικά εγχειρίδια (*Γολδσμύθ Ιστορία της Ελλάδος, από της πρώτης καταβολής των ελληνικών πραγμάτων άχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Οθωμανών. Μεταφρασθείσα εκ του πρωτοτύπου της Αγγλικής διαλέκτου [...] άμα δε και επανέξηθείσα υπό Δημητρίου Αλεξανδρίδου. Έκδοσις δευτέρα [...] εν η και προσετέθη Τόμος Γ' περιέχων την Βυζαντινήν ιστορίαν [...] Τόμος Γ', Βιέννη 21807, σ. 90. Μαθήματα διά τους παίδας συνερασιθέντα υπό Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, Οδησός 1830, σ. 173*), ότι δηλαδή ο Νικηφόρος Α' υπήρξε ο πρώτος Έλληνας Βυζαντινός αυτοκράτορας, βλ. I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque: L'apport de Spyridon Zambélios, (1815-1881)*, Institut de recherches néohelléniques, Fondation nationale de la recherche scientifique, Αθήνα 2005, σ. 74.

35. Παρωνύμιο που απέκτησε περισσότερο από έναν αιώνα μετά τον θάνατό του, βλ. P. Stephenson, *Ο θρόνος του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου*, Αθήνα, Ενάλιος, 2007, κυρίως κεφ. 6.

36. Στο ίδιο, σ. 4-11.

37. Ο Παπαρηγόπουλος, στη μεγάλη ιστορία του, αμφισβητεί την ακρίβεια της μεσαιωνικής διήγησης, αλλά ταυτόχρονα σχετικοποιεί την ωμότητά της, αναφέροντας ανάλογα επεισόδια στην ιστορία των πλέον φιλανθρωπών εθνών, δηλαδή των Αθηναίων για την αρχαιότητα και των Βρετανών για τη νεότερη περίοδο, βλ. K. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων*

νωρίς³⁸ ακόμη και σε εγχειρίδια που προορίζονται για μαθητές Δημοτικού,³⁹ συχνά συνοδευμένο από ένα είδος ηθικής δικαιολόγησης της πράξης,⁴⁰ ενώ στη συνέχεια αποτελεί σημαντικό διακύβευμα για τις επιτροπές έγκρισης των σχολικών βιβλίων.⁴¹

χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών, Αθήνα, Πάσσαρης, 1871, τ. 4, σ. 252-254. Ο Stephenson σημειώνει ότι, πέρα από την αληθοφάνεια του επεισοδίου ή την ακρίβεια των λεπτομερειών, αυτό που μοιάζει πιο σημαντικό είναι ότι ο Βασίλειος εμφανίζεται ικανός να είχε διαπράξει τέτοιες πράξεις, βλ. P. Stephenson, *Ο θρόνος του Βασιλείου*, ό.π., σ. 58.

38. Η πρώτη εμφάνιση σε βιβλίο που χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως σχολικό εγχειρίδιο, είναι στο συμπλήρωμα στην *Ιστορία της Ελλάδος* [= *Grecian History*] του Oliver Goldsmith (α' έκδοση: Λονδίνο 1774) που εξέδωσε στα 1807 ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης και το οποίο περιέχει την ιστορία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο έως το 1453: *Γολδσμύθ Ιστορία της Ελλάδος* [...], ό.π., τ. 3, σ. 95 και 168-169. Βλ. επίσης Α. Πολυζωίδης, *Τα Ελληνικά ήτοι ο βίος της Ελλάδος* [...] *Εκτενέστερον μεν από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της Ρωμαιοκρατίας, συνοπτικώς δε από της εποχής ταύτης μέχρι των νεωτέρων χρόνων*, Αθήνα 1870, τ. 2, σ. 287-289. Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή. Μέρος Δεύτερον Ανατολική Αυτοκρατορία (395-1204 μ.Χ.)*, Αθήνα 1884, σ. 24 και 46. Για περισσότερα βλ. Α. Dimitriadi, *Construire le passé. La conception de Byzance dans les manuels grecs (1830-1922)*, διδακτορική διατριβή, EHESS, Παρίσι 2018, σ. 387-393 κ.ε.

39. Α. Ιωαννίδης, *Ελληνική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών μετ' εικόνων προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων και Παρθενωγείων*, Αθήνα 1892, σ. 90-91.

40. «Ο Βασίλειος [...] εκδικούμενος την ωμότητα των εχθρών εκείνων, εις πλείστην και αυτός παρεκτράπη ωμότητα· διότι λέγεται, μεταξύ πολλών άλλων, ότι ετύφλωσε ποτε πεντεκαίδεκα χιλιάδας αιχμαλώτων», βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας* [...] *Βιβλίον Δεύτερον περιέχον την Μέσην Ιστορίαν*, Αθήνα 1852, σ. 120. «[Ο Βασίλειος] επεχείρησεν πόλεμον προς τους επαναστάτας Βουλγάρους (καθ' ον εκδικούμενος την ωμότητα αυτών, λέγεται προς τοις άλλοις, ότι ετύφλωσε ποτε πεντεκαίδεκα χιλιάδας αιχμαλώτων)», βλ. Γ. Βακαλόπουλος, *Ελληνική Ιστορία μεταφρασθείσα εκ της ενδεκάτης εκδόσεως της ιστορίας του Καθηγητού Γουλιέλμου Πυτσίου και διασκευασθείσα. Προς χρήσιν των εν Ελλάδι Γυμνασίων*, Αθήνα 1866, σ. 143.

41. Στις εκθέσεις των κριτών του 1894 ο εισηγητής Σπυρίδων Λάμπρος, στο πλαίσιο μιας πιο ευρείας αποστασιοποίησης από τη ρομαντική ιστοριογραφία, κατηγριάζει δύο φορές την παράθεση της «προς τους Βουλγάρους απανθρωπίας του Βασιλείου», η οποία «ουδαμώς ελαφρύνεται διά της προσθήκης “τοσούτον δ' άγρια ήσαν των δύο λαών τα πάθη, ώστε λέγεται ότι ο Βασίλειος...”», «Εκθέσεις κριτών των διδακτικών βιβλίων (29 Ιουνίου 1894)», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Β' Παράρτημα*, φ. 113, 19 Οκτωβρίου 1894), σ. 868 και 859. Σημειώνουμε ότι ο ίδιος ο Λάμπρος θεωρεί, αντίθετα, επιβεβλημένη την παράθεση της όχι λιγότερο απάνθρωπης χρήσης

Τις δύο αυτές μάχες τις χωρίζουν δύο αιώνες. Μέσα όμως στα σχολικά εγχειρίδια συχνά παρουσιάζονται η μία αμέσως μετά την άλλη ή η μία ως λογική συνέχεια της άλλης: ο Βασίλειος υπήρξε σκληρός, διότι ήθελε να εκδικηθεί τον θάνατο και την ατίμωση του σώματος του Νικηφόρου. Το θέατρο όλων αυτών των επιχειρήσεων είναι βέβαια η μεσαιωνική Μακεδονία αλλά και η διεκδικούμενη Μακεδονία του 19ου αιώνα. Γνωρίζουμε ότι ο εθνικισμός ως ιδεολογία αναδομεί το παρελθόν με τέτοιον τρόπο ώστε ο χρόνος να παρουσιάζεται κενός και ομοιογενής, δίνοντας την αίσθηση μιας αόριστης συγχρονικότητας: όλα συμβαίνουν την ίδια στιγμή.⁴² Η εντύπωση αυτή ενισχύεται, όταν οι συγγραφείς των εγχειριδίων παραθέτουν τα σύγχρονα ονόματα των περιοχών όπου έγιναν οι μάχες· έτσι, το Κλειδί είναι το Δεμίρ Ισάρ ή Σιδηρόκαστρο.⁴³

«Ελληνικάί χώραι» και νέος ελληνισμός: Γεωγραφία και Ιστορία

Από το 1882 και σταδιακά μέχρι το 1895 και, αφού μεσολαβήσει μια διακοπή, ξανά από το 1907, μπαίνει σε εφαρμογή ένα κεντρικό σύστημα αυστηρού ελέγχου των περιεχομένων των σχολικών εγχειριδίων. Αυτή η περίοδος αυστηρότερου ελέγχου της σχολικής ύλης συμπίπτει με την άνοδο στην εξουσία του Χαρίλαου Τρικούπη. Οι εθνικές επιδιώξεις αλλάζουν ελαφρά περιεχόμενο. Ο στόχος είναι πάντα η ενσωμάτωση εδαφών και η ενότητα του εντός και εκτός συνόρων ελληνισμού,⁴⁴ αλλά προστίθεται η οικονομική ανάπτυξη, ο εκσυγχρονισμός. Η Ελλάδα των «εθνικών πόθων» συχνά δεν περιλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη, περιλαμβάνει όμως την «ελαιοτρόφον Κρήτην, την σιτοφόρον Θεσσαλίαν και την κτηνοτρόφον Ήπειρον»,⁴⁵ τις πεδιάδες της Μακεδονίας⁴⁶ και της Θράκης, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

του κρανίου του Νικηφόρου από τον Κρούμμο (σ. 862). Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και σε ένα κλίμα ιδιαίτερα τεταμένο ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία, ξαναβρίσκουμε στα πρακτικά του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, το οποίο ήταν τότε επιφορτισμένο με την έγκριση των διδακτικών εγχειριδίων, ανάλογες αντιρρήσεις σχετικά με τη σκοπιμότητα της παράθεσης του επεισοδίου, βλ. *Πρακτικά της Ολομελείας του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου*, αρ. 30, 10 Μαΐου 1949.

42. B. Anderson, *L'imaginaire national*, ό.π., σ. 148.

43. N. Γκινόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντιακού Ελληνισμού. Εγκυκλομμένη διά την Ε' τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*, Αθήνα 1937, σ. 73.

44. G. G. Arnakis, «Byzantium and Greece», *Balkan Studies*, τ. 4, αρ. 2 (1962), σ. 387.

45. Το παραθέτει η Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, ό.π., σ. 293.

46. Το 1880 ο Αθανάσιος Ευταξίας, που θα γίνει αργότερα υπουργός Παιδείας,

Την ίδια περίοδο συντελείται μια σημαντική μεταβολή στην αντιμετώπιση του Βυζαντίου στο επιστημονικό πεδίο⁴⁷ καθώς και, κατά τη γνώμη μου, στην εσωτερική διάρθρωση του εθνικού αφηγήματος. Υπάρχει ένα διάχυτο αίτημα για πρόοδο, για εκσυγχρονισμό, για αναγέννηση του κράτους και της κοινωνίας, κάτι που εκφράζεται στο ιδεολογικό πεδίο, μεταξύ άλλων, με το γλωσσικό ζήτημα και τους δημοτικιστές.⁴⁸ Σε αυτό το πλαίσιο το Βυζάντιο συνδέεται όλο και περισσότερο με το πρόσφατο παρελθόν αλλά και το παρόν του έθνους, με αυτό που ονομάστηκε *νέος ελληνισμός*.⁴⁹ Για πολλούς οι απαρχές αυτού του νέου ελληνισμού ανιχνεύονται στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, όταν γεννιέται η δημοτική ποίηση και διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό η δημοτική γλώσσα: για ορισμένους ιστορικούς, την ίδια περίοδο πραγματοποιείται και η αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης.⁵⁰ Τα ιδεατά σύνορα του

μετά από μια αποστολή στη Μακεδονία θα συντάξει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την οικονομική ανάπτυξη της γόνιμης και σε σπουδαία γεωγραφική θέση περιοχής, «εν η έγκειται το μέλλον του Ελληνισμού», βλ. Α. Ευταξίας, *Το έργο*, ό.π., σ. 7.

47. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό», *Σύμμεικτα*, τ. 9 (1994), σ. 153-176. Τ. Κιουσοπούλου, «Η μελέτη του Βυζαντίου στη νεότερη Ελλάδα», *Αρχαιολογία*, αρ. 88 (2003), σ. 19-21.

48. P. Mackridge, *Language and national Identity in Greece 1766-1976*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009. Σχετικά με τα κοινωνικά και πολιτικά συμπεριφέροντα που συνδέονται με το γλωσσικό ζήτημα βλ. Α. Φραγκουδάκη, «Η αστική ιδεολογία στο Ταξίδι του Ψυχάρη», *Νεοελληνικός Λόγος*, τ. 27 (1980), (Αφιέρωμα στον Γιάννη Ψυχάρη), σ. 10-20. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Ερμής, «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», 1976.

49. Ο όρος υιοθετείται στη δεύτερη έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Παπαρρηγόπουλου –όπου αντικαθιστά πολλές φορές τους όρους *ελληνισμός* και *ελληνικό έθνος* της πρώτης έκδοσης– και οριοθετεί τη μετακίνηση του κέντρου βάρους της εθνικής ιστορίας προς την τρίτη περίοδο του τριμερούς σχήματος, της οποίας οι απαρχές τοποθετούνται πλέον, σύμφωνα με αυτή την θεώρηση, στους τελευταίους αιώνες της Αυτοκρατορίας, βλ. Κ. Λάμπας, Π. Μιχαηλάρης, «Μια σύγκριση ανάμεσα στις δύο εκδόσεις της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου», *Ερανιστής*, τ. 9, αρ. 50 (1971), σ. 77-78. Βλ. και Κ. Θ. Δημαράς, «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. 14, σ. 400-401.

50. Πολύ σημαντική υπήρξε φυσικά η συμβολή των βυζαντινών σπουδών. Η ανάδειξη του νέου περιεχομένου του εθνωνυμίου *Έλληνας*, το οποίο κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου μπορεί να ταυτιστεί με το *Ρωμαίος*, αποτέλεσε ένα από τα κύρια επιχειρήματα όσων θεωρούν ότι η ελληνική εθνική συνείδηση γεννιέται κατά την παλαιολόγεια περίοδο· ανάμεσα στους επιγόνους του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου, που υιοθετούν αυτή την άποψη, μπορούμε να αναφέ-

ελληνισμού διευρύνονται και περιλαμβάνουν πλέον και περιοχές στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, ειδικά την Καππαδοκία αλλά και τον Πόντο.

Τα νέα σύνορα του ελληνισμού αναφέρονται για πρώτη φορά στο πεδίο της εκπαίδευσης το 1894, σε μια έκθεση κριτών για τα βιβλία της Γεωγραφίας:

Η Μικρά Ασία ενδιαφέρει ημίν τοις Έλλησιν ίσα και αι εν τη συνεχει Ελλάδα ελληνικαί χώραι και διά την ιστορίαν, ήτις κοινή και προς την εντεύθεν Ελλάδα απ' αυτής της εμφανίσεως του ελληνικού στοιχείου διεδραματίσθη επί μακρούς αιώνας εν αυτή, και διά τον υπό το βυζαντινόν αυτοκρατορικόν σκήπτρον στενότερον σύνδεσμον των δύο τούτων μερών, και διά τα κοινά παθήματα μετά κοινών αγώνων μέχρις εσχάτων, αλλά μάλιστα διά τον ισχυρότατον εθνολογικόν λόγον, ού πρέπει πάντοτε ν' αντερχώμεθα στερεώς, της εν τη χώρα εκείνη, δήλον ότι, υπάρξεως δύο εκατομμυρίων και επέκεινα ημετέρων αδελφών εν καταγωγή και γλώσση και θρησκεία.⁵¹

Το πιο σημαντικό επιχείρημα εδώ, πιο σημαντικό κι από τη γλώσσα –καθώς στη συνέχεια του κειμένου αναφέρονται ως Έλληνες και οι ορθόδοξοι τουρκόφωνοι της Καππαδοκίας– και τη θρησκεία, είναι το κοινό παρελθόν, οι αναμνήσεις των κοινών αγώνων.⁵²

Μετά το 1894, και σύμφωνα με συγκεκριμένες οδηγίες που δίνονται κατά περίπτωση από τις επιτροπές έγκρισης των σχολικών εγχειριδίων, οι Αυτοκρατορίες της Νίκαιας και της Τραπεζούντας αποκτούν όλο και

ρουμε, για παράδειγμα, τον Κωνσταντίνο Άμαντο (1874-1960), του οποίου η *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους* καλύπτει την περίοδο μέχρι το 1204 (Κ. Άμαντος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Αθήνα, Κολλάρος, 1939, τ. 1, σ. 7-8. Του ίδιου, *Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι τον 1071 μ.Χ.*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου, 1977, σ. 13), τον Ιωάννη Βογιατζήδη (1877-1961), που θεωρεί ότι η ιστορία του νέου ελληνισμού αρχίζει κατά την παλαιολόγεια περίοδο (Ι. Βογιατζήδης, «Ιστορικά μελέται», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, αρ. 2 [1932], σ. 302) και τον Απόστολο Βακαλόπουλο (Α. Vakalopoulos, *Origins of the Greek Nation: The Byzantine Period, 1204-1461*, Νιου Μπράνσγουικ (NJ), Rutgers University Press, συλλ. «Rutgers Byzantine series», 1970)· πρβλ. M. Angold, «Byzantine “Nationalism” and the Nicaean Empire», *Byzantine and Modern Greek Studies*, αρ. 1 (1975), σ. 49-70. M. Angold, *A Byzantine government in exile: government and society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261*, Λονδίνο, Oxford University Press, συλλ. «Oxford historical monographs», 1975, σ. 29-31.

51. «Εκθέσεις κριτών των διδακτικών βιβλίων (29 Ιουνίου 1894)», ό.π., σ. 776.

52. Στο ίδιο, σ. 781.

μεγαλύτερη σημασία μέσα στα σχολικά βιβλία της ιστορίας. Για παράδειγμα, το 1894, ο Νικόλαος Πολίτης, μέλος μιας τέτοιας επιτροπής, εξετάζοντας ένα εγχειρίδιο που είχε υποβάλει ο Γεώργιος Τσαγρής,⁵³ βρίσκει περίεργο το χρονολογικό άλμα που υπήρχε ανάμεσα στον Μανουήλ Κομνηνό και τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο –τρεις αιώνες!– και καλεί τον συγγραφέα να το μετριάσει «διά της παρεμβολής βίων τινών των εν Τραπεζούντι και εν Νικαία αυτοκρατόρων».⁵⁴ Οι συγγραφείς γενικότερα καλούνται να επιμείνουν στην περίοδο 1204-1453, η οποία αποδεικνύει πως «η ένοπλος αντίστασις του Έθνους εναντίον των δυναστών του υπήρξε αδιάκοπος και συνεχής». Διαπιστώνουμε, δηλαδή, την εκ των υστέρων ερμηνεία των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου αλλά και της Τουρκοκρατίας στη βάση μιας νέας κυρίαρχης αντίληψης για τον ελληνισμό,⁵⁵ της οποίας κεντρικός άξονας είναι η αντίσταση απέναντι στις επιθέσεις των πολυάριθμων εχθρών του, και η οποία καταλήγει στον θρίαμβό του με τον αγώνα της Ανεξαρτησίας του 1821, αποτέλεσμα μιας πορείας που ξεκινάει το 1204. Αυτή η αντίληψη δεν είναι καινούργια στα σχολικά εγχειρίδια, αποκτά όμως ένα νέο περιεχόμενο στο τέλος του 19ου αιώνα, ένα περιεχόμενο επικαιροποιημένο από τη γεωπολιτική πραγματικότητα, δηλαδή τις εξελίξεις στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία.

53. Τη δεκαετία του 1890 ο Τσαγρής είναι ο πιο παραγωγικός συγγραφέας εγχειριδίων Ιστορίας για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Το 1897 ο εκδότης του απαριθμεί 14 εγχειρίδιά του σε κυκλοφορία, όλα εγκεκριμένα, βλ. Γ. Τσαγρής, *Βίοι επιφανών ανδρών της αρχαίας και νεωτέρας Ελλάδος προς χρήση των μαθητών της Α΄ τάξεως των Ελληνικών σχολείων και Παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1897, οπισθόφυλλο.

54. «Εκθέσεις κριτών των διδακτικών βιβλίων (29 Ιουνίου 1894)», ό.π., σ. 738· βλ. στην ίδια έκθεση, μια υπόδειξη στους συγγραφείς σχετικά με τον επιβεβλημένο εμπλουτισμό της διήγησης με το τέλος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και του αυτοκράτορα Δαυίδ Κομνηνού, σ. 862.

55. Για παράδειγμα, σε ένα εγχειρίδιο Ιστορίας του 1892: «Ο ελληνισμός έλαβε το μέγα δώρον παρά της Θείας Προνοίας τού να μη καταστρέφεται ποτέ μηδέ να απορροφάται υπό άλλων εθνών [...] Αν ο ελληνισμός διήλθε τόσας πολλές δοκιμασίας και έζησε μέχρι τούδε, αν εις την θέλησιν των ισχυρών δυναστών της γης, αντέταξε θέλησιν επίσης ισχυράν και υπέσκαψε βαθύτατα τα θεμέλια φοβεράς αυτοκρατορίας, ταύτα πάντα οφείλονται ουχί μόνον εις την αξιοθαύμαστον καρτερίαν του ελληνικού έθνους και την αδάμαστον αυτού επιμονήν [...] αλλά και εις την ακαταμάχητον ηθικήν δύναμιν των μεγάλων και ενδόξων αυτού ιστορικών αναμνήσεων», βλ. Σ. Τσιβανόπουλος, *Σκηνογραφία της αρχαίας και νέας ελληνικής ιστορίας και βίοι επιφανών Ελλήνων επί τουρκοκρατίας και της Επαναστάσεως κατά το πρόγραμμα του Υπουργείου προς χρήση των μαθητών της Β΄ τάξεως των Ελληνικών σχολείων και των απανταχού Ελλήνων*, Αθήνα 1892, σ. 1.

Ο Γεώργιος Τσαγρής θα ακολουθήσει τις υποδείξεις του Ν. Πολίτη και θα περιλάβει τους βίους του Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως, του Αγγέλου και του Θεοδώρου Κομνηνού και του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη στην τελική μορφή του εγχειριδίου του το 1894.⁵⁶ Ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης,⁵⁷ αυτοκράτορας της Νίκαιας (1222-1254), ανέκτησε από τους Βούλγαρους ένα μεγάλο μέρος της Μακεδονίας, αρχίζοντας από τις Σέρρες και το Μελένικο, και είναι ο τελευταίος Βυζαντινός ηγέτης που επιχείρησε εκστρατείες εναντίον των Οθωμανών στη Μικρά Ασία. Στα εγχειρίδια της

56. Γ. Τσαγρής, *Βίοι επιφανών ανδρών της Ρώμης, του Βυζαντίου και του δουλεύσαντος Ελληνικού έθνους προς χρήση των μαθητών της Β΄ τάξεως των Ελληνικών σχολείων. Εγκριθέντες εν τω διαγωνισμώ των διδακτικών βιβλίων κατά τον ΒΡΑ΄ νόμον*, Αθήνα 1894, σ. 82-87.

57. Ο Βατάτζης είναι από τους ελάχιστους Βυζαντινούς αυτοκράτορες για τους οποίους ο Γίββων εκφράζει μια σχετικά θετική άποψη. Το επιστημονικό ενδιαφέρον σχετικά με την πλούσια βυζαντινή και μεταβυζαντινή αγιογραφική γραμματεία, που αφορά τον αυτοκράτορα, αναζωπυρώθηκε κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, ειδικά μετά το 1872 και την έκδοση στην Κωνσταντινούπολη από τον επίσκοπο Εφέσου Αγαθάγγελο ενός μεταβυζαντινού κειμένου (*Βίος του αγίου Βασιλέως Ιωάννου του Βατάτζη του Ελεήμονος*), το οποίο αποδόθηκε στον Νικόδημο τον Αγιορείτη, και το 1905 με την ανακάλυψη από τον August Heisenberg μιας παράλληλης διήγησης του Γεωργίου της Πελαγονίας (14ος αιώνας): «Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende», *Byzantinische Zeitschrift*, 14.1 (1905), σ. 160-233. J. Langdon, *Byzantium's last imperial offensive in Asia Minor: The documentary evidence for and hagiographical lore about John III Ducas Vatatzes' crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, Νέα Υόρκη, Aristide D. Caratzas, συλλ. «Hellenism ancient, mediaeval, modern», 1992. Εξάλλου, τα τελευταία χρόνια, ορισμένοι εθνικιστικοί και παραθρησκευτικοί κύκλοι στην Ελλάδα προωθούν μια νέα εκδοχή του γνωστού θρύλου του «μαρμαρωμένου βασιλιά», στην οποία ο ηγεμόνας που θα κυνηγήσει τους εχθρούς μέχρι την κόκκινη μηλιά δεν είναι ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος, όπως είναι γενικά παραδεκτό, αλλά ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης, ένας αυτοκράτορας αφοσιωμένος στην Ορθοδοξία. Αν και δεν έχει αναγνωριστεί ως άγιος, το 2010 εγκαινιάστηκε στη γενέτειρά του, το Διδυμότειχο, μια εκκλησία αφιερωμένη σε αυτόν. Ήδη από το 1898, ο Αντώνιος Μηλιαράκης, στην ιστορική μελέτη που αφιέρωσε στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου, συνδέει τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή αγιογραφική γραμματεία σχετικά με τον Βατάτζη με τις προφητείες που αποδίδονται στον Λέοντα ΣΤ΄, προφητείες «εις ας η δεισδαιμονία των χρόνων απέδιδε πίστιν», βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, (1204-1261)*, Αθήνα 1898, σ. 416-417· η πρόσφατη απόπειρα ταυτοποίησης του Βατάτζη με τον «μαρμαρωμένο βασιλιά» βασίζεται παραδόξως και σε αυτή τη μελέτη του Μηλιαράκη, π.χ. «Άγιος Ιωάννης Βατάτζης – Ο Μαρμαρωμένος Αυτοκράτορας – Ο Πατέρας των Ελλήνων», <http://new-byzantium.blogspot.fr>.

περιόδου εμφανίζεται πλέον ως η κεντρική μορφή, ως ένας ηγέτης αποφασισμένος να εναντιωθεί στους εχθρούς του έθνους και που επιχειρεί την επανένωση του ελληνισμού στην Ασία. Ο Θεόδωρος Δούκας Κομνηνός, Δεσπότης της Ηπείρου (1215-1230), ο οποίος «κατέλαβε την αρχήν αυθαιρέτως αλλά ανεδείχθη ηγεμών δραστηριώτατος και τολμηρότατος διότι ευθύς εξ αρχής και κατά των Λατίνων και κατά των Βουλγάρων και κατά των Σέρβων και κατά των Αλβανών διεξήγαγε φοβερούς αγώνας κατά τους οποίους και ηυδοκίμησε», όπως γράφει ένα εγχειρίδιο,⁵⁸ παίρνει τη Θεσσαλονίκη από τους Σταυροφόρους το 1224 και αυτοανακηρύσσεται αυτοκράτορας μιας εφήμερης Αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης, πριν εκστρατεύσει εναντίον των Βουλγάρων, χωρίς όμως επιτυχία.⁵⁹

Υπάρχει εδώ ένα παιχνίδι με τις πολύ προφανείς αναλογίες, ανάμεσα στο τότε, τον 13ο αιώνα, και το τώρα, τον 19ο ή τις αρχές του 20ού.⁶⁰ Βέβαια, οι δύο ηγεμονίες, η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου, έρχονται σε σύγκρουση, η οποία καταλήγει στην προσάρτηση της Αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης από τον Βατάτζη το 1242. Αυτές οι συγκρούσεις όμως, όταν δεν αποσιωπώνται, αποτελούν για το εθνικό αφήγημα έναν από αυτούς τους «καθησυχαστικούς» αδελφοκτόνους πολέμους για τους οποίους μιλάει ο Μπ. Άντερσον.⁶¹ Είναι

58. Α. Ιωαννίδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους μετά των σημαντικωτάτων γεγονότων της άλλης ιστορίας, Τεύχος Γ'*, Αθήνα 1899, σ. 15.

59. Για τα σχολικά εγχειρίδια της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας η ηγεμονία αποτελεί αλβανικό μεσαιωνικό κράτος, βλ. Σ. Μαυρογένη, «Μακεδονική σάρισα και δικέφαλος αετός: Τα νέα σχολικά εγχειρίδια της ΠΓΔΜ», Ι. Στεφανίδης, Β. Βλασίδης και Ε. Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο*, ό.π., σ. 451. Για μια βιβλιογραφία σχετικά με την Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης και τις σχέσεις της με την Αυτοκρατορία της Νίκαιας βλ. D. Nicol, *The despotate of Epiros*, Οξφόρδη, Blackwell, 1957, σ. 103-156. F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki, 1224-1242*, Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 103-261. Βλ. επίσης Α. Καρπόζηλος, *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the principality of Epiros (1217-1233)*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1973.

60. Η εκστρατεία του Βατάτζη στη Μακεδονία θα αποτελέσει, στη διάρκεια των πολέμων στους οποίους ενεπλάκη η Ελλάδα τη δεκαετία του 1910, κάτι περισσότερο από μια αχρονική αναλογία: θα χρησιμοποιηθεί ως μια ακόμη απόδειξη της ελληνικότητας της περιοχής, ακριβώς όπως οι κατά δύο αιώνες προγενέστερες εκστρατείες του Βασιλείου Β', βλ. V. Colocotronis, *La Macédoine et l'hellénisme: étude historique et ethnologique*, Παρίσι, Berger-Levrault, 1919, σ. 246 κ.ε.

61. Ο οποίος φέρνει ως παράδειγμα τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο, βλ. B. Anderson, *L'imaginaire national*, ό.π., σ. 202. Σε ό,τι αφορά την απεικόνιση της σύγκρουσης του Δεσποτάτου της Ηπείρου με την Αυτοκρατορία της Νίκαιας

καθησυχαστικοί, γιατί, αν είναι αδελφοκτόνοι, προϋποθέτουν την ύπαρξη αδελφικών δεσμών.

Οι συγγραφείς των εγχειριδίων δεν διστάζουν να βάλουν δίπλα στην ιστορική αφήγηση αναφορές που ξεκάθαρα συνδέουν το παρελθόν με την επικαιρότητα.⁶² Οι μεγάλες πόλεις των αλύτρωτων περιοχών αποκτούν σημαντική θέση στα εγχειρίδια της Ιστορίας λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ο Κωνσταντίνος Άμαντος,⁶³ πρώτος καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,⁶⁴ σε ένα βιβλίο που θα χρησιμοποιηθεί ως μοναδικό εγχειρίδιο Βυζαντινής Ιστορίας στα Γυμνάσια από

στη βυζαντινή ιστοριογραφία, κυρίως στον Γεώργιο Ακροπολίτη και τον Γεώργιο Παχυμέρη, οι οποίοι βρίσκονταν αμφότεροι στο περιβάλλον των ηγεμόνων της Νίκαιας, βλ. G. Page, *Being Byzantine: Greek identity before the Ottomans*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2008, σ. 94 κ.ε.: πρβλ. F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki*, ό.π., σ. 280-292.

62. Σε ένα εγχειρίδιο του 1901 διαβάζουμε: «Προς τον Νικηφόρον [Φωκάν] οφείλομεν οι Έλληνες ευγνωμοσύνην διότι ανέκτησεν από των Μωαμεθανών την Κρήτην, την Κύπρον και την μεσημβρινοδυτικήν Μικράν Ασίαν και τοιουτοτρόπως διέσωσε τον εν ταις χώραις ταύταις Ελληνισμόν», βλ. Α. Ιωαννίδης, *Επίτομος Ιστορία των Ελλήνων από της αρχής αυτών μέχρι των καθ' ημάς χρόνων [...] προς χρήση των Ελληνικών και Αστικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1901, σ. 137.

63. Σχετικά με τον Κ. Άμαντο βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Ο Κωνσταντίνος Άμαντος και η νεοελληνική ιστοριογραφία», *Νέα Εστία*, τ. 70, αρ. 825 (15 Νοεμβρίου 1961), σ. 1480-1483. Ι. Νοτάρης, *Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Άμαντος ως εθνικός διδάσκαλος*, Αθήνα 1961. Τα δύο κείμενα, που γράφτηκαν αμέσως μετά τον θάνατο του ιστορικού, υπογραμμίζουν τη στενή σχέση του ιστοριογραφικού του έργου με την κοινωνική και πολιτική συγκυρία της εποχής του, κυρίως στα Βαλκάνια. Βλ. επίσης Ε. Κοντογιώργη, «Ο Κωνσταντίνος Άμαντος και οι απόψεις του για τη σημασία και τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού* 1 (1998), σ. 150-190. Κ. Θ. Δημαράς, *Το έργο του Κωνσταντίνου Άμαντου: Λόγος επιμνημόσυτος*, Αθήνα 1961. Α. Βογιατζόγλου, «Κωνσταντίνος Άμαντος», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σ. α'-δ'. Ο ίδιος ανακεφαλαιώνει τη ζωή και το έργο του επ' ευκαιρία του εορτασμού των 80 χρόνων του, «Αντιφώνησις του κ. Κ. Αμάντου», *Ογδοηχοστή επέτειος του Καθηγητού Κωνσταντίνου Ιωάννου Αμάντου*, [Χίος] 1954, σ. 26-34. Κ. Άμαντος, *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφικήν Σχολήν του εν Αθήναις Πανεπιστημίου. Επί τη υποβολή υποψηφιότητος διά την τακτικήν έδραν της Βυζαντινής Ιστορίας*, [Αθήνα] 1924, σ. 1-2.

64. Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, ό.π., σ. 317-318. Ο καθηγητής Αδαμάντιος Αδαμαντίου, που θα γράψει και αυτός ένα σχολικό εγχειρίδιο Βυζαντινής Ιστορίας για το Γυμνάσιο, το οποίο θα αντικαταστήσει εκείνο του Άμαντου, υπήρξε το 1912 ο πρώτος καθηγητής στη νέα έδρα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.

το 1910 ως τα 1919,⁶⁵ αφιερώνει, πρώτος αυτός, ειδικό κεφάλαιο στις περιπέτειες του ελληνισμού στη Θεσσαλονίκη, πόλη «ισχυρή και σπουδαία», η οποία αντιστέκεται «εις τας σλαβικές επιδρομάς» ήδη από τον 7ο αιώνα,⁶⁶ αλλά και στην Κρήτη, την Κύπρο, τον Πόντο, τα νησιά του Αιγαίου, με συνεχείς αναφορές στο ότι μερικές από αυτές τις περιοχές είναι ακόμη σκλαβωμένες.⁶⁷

Η Γεωγραφία του αλυτρωτισμού

Τα εγχειρίδια της Γεωγραφίας, η οποία αρκετά γρήγορα αποκτά χαρακτηριστήρα Ιστορικής Γεωγραφίας,⁶⁸ αναφέρονται πιο νωρίς και με πιο άμεσο τρόπο από ό,τι τα ιστορικά εγχειρίδια στη γεωπολιτική επικαιρότητα και στους εθνικούς πόθους. Ο Διδακταλικός Οδηγός του Βλάσιου Σκορ-

65. Το βιβλίο εγκρίνεται ως μοναδικό εγχειρίδιο της Γ' Γυμνασίου, σύμφωνα με τον νόμο ΓΣΑ' «Περί Διδακτικών Βιβλίων» του 1907, αρχικά για την τετραετία 1910-1914 και στη συνέχεια, με κάποιες αλλαγές, και για την τετραετία 1914-1918, βλ. «Εκθέσεις της Επιτροπείας περί των διδακτικών βιβλίων Ιστορίας [1913]», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Β' Παράρτημα*, φ. 140, 18 Ιουνίου 1915, σ. 479-485. Το 1918, κι ενώ επιτρέπεται πλέον η έγκριση περισσότερων εγχειριδίων για κάθε τάξη, ο Άμαντος θα υποβάλει μια νέα έκδοση, η οποία θα απορριφθεί από την επιτροπή αλλά η έκδοση του 1914 θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται ελλείψει άλλου εγχειριδίου, βλ. «Απόφασις αρ. 242/18 του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου», *Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* 2 (1919) σ. 5-6.

66. Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία από της κτίσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της υπό των Οθωμανών αλώσεως αυτής (330-1453 μ.Χ.)*, Αθήνα, Χ. Τερζόπουλος, 1910, σ. 50, 56, 68-69, 109, 119 και 134.

67. Στο ίδιο, σ. 61, 72, 73, 118, 123 και 143. Στην έκδοση του 1914 ο Άμαντος προσθέτει, σχετικά με την Κύπρο, όπου ο ίδιος υπήρξε για κάποιο διάστημα διευθυντής του Ελληνικού Γυμνασίου, ότι μετά την Γ' Σταυροφορία («η ελληνικωτάτη νήσος δουλεύει τοις ξένοις»), βλ. Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία από του 395 μετά Χριστόν μέχρι της υπό των Τούρκων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.)* [...], Αθήνα, Δ. Χ. Τερζόπουλος και Αδελφός, [1914], σ. 83-84.

68. Το 1893 η δικαιοδοσία της έγκρισης των εγχειριδίων της Γεωγραφίας περνάει από την επιτροπή που ενέκρινε τα βιβλία των Μαθηματικών και των Φυσικών Επιστημών, όπου ενέπιπτε μέχρι τότε, στην επιτροπή που εξετάζει εκείνα της Ιστορίας, μεταβολή που συνεισφέρει στον εμπλουτισμό του μαθήματος της Γεωγραφίας με ιστορικά στοιχεία, ειδικά όταν αφορά τις ελληνικές χώρες («ων εκάστη γωνία, εκάστη σπιθαμή τυγχάνει συνδεδεμένη προς ιστορικών τι γεγονός, άξιον και αναγραφής και μνείας και εξάρσεως, μάλιστα δε προς τους παίδας»), βλ. «Εκθέσεις κριτών των διδακτικών βιβλίων (29 Ιουνίου 1894)», ό.π., σ. 676. Βλ. επίσης «Προκήρυξις διαγωνισμού προς σύνταξιν διδακτικών βιβλίων (23 Φεβρουαρίου 1893)»,

δέλη, που περιέχει οδηγίες και ένα είδος αναλυτικού προγράμματος για τους εκπαιδευτικούς του Δημοτικού, αναφέρει στα 1890:

Ιδιαίτερον καθήκον επιβάλλεται εις τον Έλληνα δημοδιδάσκαλον να ελκύση το ενδιαφέρον των Ελληνοπαίδων εις τας χώρας, επί των οποίων επικρατεί το ελληνικόν στοιχείον, να δώση δε σαφείς τινας γνώσεις περί των προς ημάς σχέσεων και διαθέσεων των γειτόνων λαών [...] ώστε εκ νεαρής ηλικίας να περιθάληται μεν η ιδέα της εθνικής ενότητος, να καθίστανται δε γνωστοί οι εχθροί και φίλοι ημών.⁶⁹

Η ιδέα που διατρέχει το μάθημα της Γεωγραφίας της Ελλάδας, είναι ότι υπάρχει ένα μεγάλο μέρος του ελληνισμού που παραμένει προσωρινά εκτός συνόρων του Βασιλείου και ότι το σχολείο, ειδικά το Δημοτικό, πρέπει να υπενθυμίζει το *ιερό καθήκον*, δηλαδή την πλήρη απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών.⁷⁰ Βρίσκουμε αρκετά συχνά, ακόμη και στα βιβλία που προορίζονται για μικρούς μαθητές, υπενθυμίσεις αυτού του

Εφημερίς Κυβερνήσεως, Παράρτημα Β, φ. 68, 25 Φεβρουαρίου 1893, σ. 307-308. Ιστορικοί όπως ο Παύλος Καρολίδης και ο Σπυρίδων Λάμπρος συμμετέχουν στις επιτροπές έγκρισης γεωγραφικών εγχειριδίων και δίνουν συγκεκριμένες κατευθύνσεις ως προς το ιδεολογικό περιεχόμενο των εγχειριδίων. Το 1908 ένα από τα υποβληθέντα εγχειρίδια περιέχει τη φράση: «Αι δ' εν Ευρώπη κτήσεις αυτών (των Βυζαντινών) περιήλθον εις την εξουσίαν των λαών, εις ους ανήκον», δηλαδή στους Δυτικούς· ο Π. Καρολίδης παρατηρεί: «Είναι δε καλόν οι συγγραφόντες διδακτικά βιβλία μάλιστα Έλληνες συγγραφείς να προσέχωσι να μη μεταφέρωσιν από ξένων βιβλίων τοιαύτας ανθελληνικάς δόξας εις βιβλία προωρισμένα προς σπουδήν της Ελληνικής νεότητος», βλ. «*Εκθεσις περί των εις κρίσιν υποβληθεισών Γεωγραφιών, των εις χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων* (10 Μαΐου 1908)», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 159, 19 Ιουνίου 1908, σ. 642.

69. Β. Σκορδέλης, *Διδακταλικός οδηγός, ήτοι θεωρητικός και πρακτικός οδηγός των Δημοτικών Σχολείων και παρθεναγωγείων*, Αθήνα 1890, σ. 107.

70. «Η μακρά και αρχαία ιστορία του ημετέρου έθνους, αι πολλάι και ποικίλαι περιστάσεις, εν αις έδρασεν, αι τύχαι και δοκιμασίαι, ας διήλθεν εν αδιαλείπτω μεταβολή της εδαφικής υποστάσεως της Ελληνικής χώρας, και δη η τελευταία μετά τον αγώνα του 1821 διαίρεσις αυτής εις ελευθέραν και εις υπόδουλον διατελούσαν έτι, αι προσαυξήσεις του ελευθέρου μέρους διά των προσαρτήσεων των ετών 1864 και 1881, και ιδία το απολειπόμενον ημίν και μάλιστα τη νέα εκάστοτε γενεά έργον της αποτελειώσεως και συμπληρώσεως του εθνικού έργου διά της εν ελευθερία ενώσεως ολοκλήρου της Ελληνικής φυλής – ταύτα πάντα επιβάλλουσιν ημίν την γνώσιν της γεωγραφίας των Ελληνικών και χωρών εν ακριβεία και λεπτομερείαι», βλ. «*Εκθέσεις κριτών των διδακτικών βιβλίων* (29 Ιουνίου 1894)», ό.π., σ. 669. Ο εισηγητής Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος, που πέρασε και από την ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας το 1892, έγραψε το 1920 μια μελέτη με τίτλο *Η Κωνσταντινούπολις ελληνική επί 2577 έτη*.

καθήκοντος αυτοθυσίας για την πατρίδα. Στα 1917, σε ένα εγχειρίδιο Γεωγραφίας της Γ' τάξης του Δημοτικού, διαβάζουμε: «Θέλω και εγώ να δοξασθώ εις τον πόλεμον· θέλω να αποθάνω εις τον πόλεμον· δεν είναι άλλος θάνατος καλλίτερος, ή εκείνος, τον οποίον ευρίσκει τις πολεμών υπέρ της πατρίδος του».⁷¹

Αυτές οι περιοχές, ακόμη και πριν την ενσωμάτωσή τους στο κράτος, αναφέρονται στα προγράμματα και στα εγχειρίδια από το 1880 ως *ελληνικάί χώραι*.⁷² Το μάθημα της Γεωγραφίας όμως προσφέρει την ευκαιρία να αναφερθεί όχι μόνο το παρελθόν αλλά, για πρώτη φορά, και το παρόν αυτών των ελληνικών χωρών και των *Ελλήνων* που ζουν σε αυτές. Δεν είναι ακόμη ελεύθεροι, αλλά αυτή η κατάσταση είναι προσωρινή. Οι πέρα από τα σύνορα Έλληνες είναι πολυάριθμοι, αναπτύσσουν πλούσια οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα, στέλνουν τα παιδιά τους σε ελληνικά σχολεία και ποθούν διακαώς την ένωση με τη μητέρα πατρίδα.⁷³ Ακόμη και οι μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί παρουσιάζονται πρόθυμοι να ενσωματωθούν στο ελληνικό κράτος.⁷⁴

71. Ν. Μεταξάς, *Νεωτάτη γεωγραφία φυσική και πολιτική (μετά πλήρους πατριδογνωσίας) της παλαιάς και της νέας Ελλάδος εγκεκριμένη κατά τον ΒΤΓ νόμον διά τους μαθητάς της Τρίτης Τάξεως των δημοτ. σχολείων αμφοτέρων των φύλων*, Τεύχος Α', Αθήνα 1917, σ. 109.

72. Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Σπυρίδωνα Μωραΐτη (*Διδακταλική ή Σύνομοι οδηγία περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου*, Αθήνα 1880) και τον Δημήτριο Πετρίδη (*Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις Δημοτικοίς σχολείοις [...] Εγκριθείσαι υπό του επί της Εκπαιδεύσεως Υπουργείου*, Αθήνα 1881) στους διδακτικούς οδηγούς που συντάσσουν για το Δημοτικό Σχολείο, και εμφανίζεται στην προκήρυξη συγγραφής διδακτικών βιβλίων για το Γυμνάσιο το 1886 (Εγκύκλιος αρ. 16210 «*Προκήρυξις διαγωνισμού...*»), Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, Τόμος Β': 1883-1887*, Αθήνα 1887, σ. 119). Ένας άλλος παιδαγωγός, ο Βλάσιος Σκορδέλης αναφέρεται, όπως είδαμε, σε περιοχές όπου «*επικρατεί το ελληνικόν στοιχείον*», βλ. Β. Σκορδέλης, *Διδακταλικός οδηγός*, ό.π., σ. 107. Σχετικά με το θέμα βλ. Ch. Koulouri, *Dimensions idéologiques*, ό.π., σ. 420-423 κ.ε.

73. Ανάμεσα στα πολλά γεωγραφικά εγχειρίδια που περιέχουν τις ίδιες πληροφορίες, συχνά χρησιμοποιώντας τις ίδιες φράσεις, βλ. για παράδειγμα, Α. Μακρυναΐος, *Γεωγραφία προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων εγκριθείσα κατά τον άρτι τελεσθέντα διαγωνισμόν περί διδασκαλικών βιβλίων*, Αθήνα 1894, σ. 55-67.

74. Αναφέρονται, για παράδειγμα, οι *Αρμενογραικοί*, Αρμένιοι ορθόδοξοι «έχοντες συνείδησιν εθνικήν Ελληνικήν», βλ. Δ. Πατσόπουλος, *Φυσική και πολιτική γεωγραφία της Ασίας, Αφρικής, Αμερικής και Αυστραλίας διά την Α' τάξιν των ελληνικών σχολείων*, Αθήνα 1910, σ. 29.

Υπάρχει και μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση. Αναφέρεται ο πλούτος αυτών των ελληνικών χωρών, τα γόνιμα εδάφη, η στρατηγική θέση των πόλεων, το εμπόριο που ανθεί. Ανάμεσα σε αυτές τις πλούσιες, αλύτρωτες χώρες ξεχωριστή θέση έχει πάντα η Μακεδονία, «η πλέον πλουσία ελληνική χώρα» – με έκταση λίγο μεγαλύτερη από αυτήν του ελληνικού Βασιλείου και πληθυσμό εξίσου μεγάλο – αλλά και γενικά τα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου κατοικούν, σύμφωνα με τα εγχειρίδια, από 1,5 έως 3 εκατομμύρια Έλληνες.⁷⁵ Αυτή η Ελλάδα, η πέρα από τα σύνορα, είναι η Κρήτη, τα Γιάννενα, η Θεσσαλονίκη, ελληνική παρά τη μεγάλη εβραϊκή κοινότητα, η οποία αναφέρεται συστηματικά, οι Σέρρες με το Ελληνικό Γυμνάσιο και τους σχεδόν αποκλειστικά Έλληνες κατοίκους, η Δράμα, η Καβάλα, η Αδριανούπολη, μικρές και μεγάλες πόλεις αλλά και χωριά, και, τέλος, η Κωνσταντινούπολη: «Οι μόνοι, δε, οίτινες δικαιούνται εθνολογικώς και ιστορικώς να καταλάβωσιν αυτήν, είναι οι Έλληνες, και διά τούτο διακαχής πόθος παντός Έλληνοσ ελευθέρου και δούλου, είναι να ιδη και πάλιν την Κωνσταντινούπολιν πρωτεύουσαν του Ελληνισμού».⁷⁶ Η απαρίθμηση αυτών και άλλων αστικών κέντρων, μικρών και μεγάλων, τα οποία μερικές φορές έχουν ακόμη τα ονόματα της οθωμανικής περιόδου, όπως Γιουμουλτζίνα, Δεδέαγατς, Βοδενά αντί για τα κατοπινά Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη, Έδεσσα, γίνεται συστηματική στο τέλος του αιώνα.

Διεκτραγωδούνται επίσης οι σύγχρονες περιπέτειες του ελληνισμού. Οι διώξεις των Βουλγάρων εναντίον των ελληνόφωνων πληθυσμών στην Ανατολική Ρωμυλία, το 1906, υποχρεώνουν πολλούς από αυτούς να καταφύγουν στην Ελλάδα. Η πραγματικότητα αυτού του πρώτου κύματος προσφυγιάς κάνει πολύ γρήγορα την εμφάνισή της στα εγχειρίδια. Σε ένα αναγνωστικό του 1910, από αυτά που εγκρίθηκαν από την επαναστατική κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, υπάρχει ένα φορτισμένο συγκινησιακά απόσπασμα, όπου περιγράφεται με αρκετό ρεαλισμό το πρόσωπο των αλύτρωτων Ελλήνων. Ένας νεαρός πρόσφυγας από την Αγγλία, που φοιτά σε σχολείο στην Ελλάδα, γίνεται θύμα της χλεύης ενός συμμαθητή του για τη «βαριά προφορά του». Κάποιοι τον αποκαλούν μάλι-

75. Α. Μακρυναΐος, *Γεωγραφία προς χρήση των μαθητών των πλήρων Δημοτικών Σχολείων* [...] *Εγκριθείσα εν τω διαγωνισμό διά την πενταετίαν 1906-1911*, Αθήνα 1908, σ. 112. Δ. Πατσόπουλος, *Φυσική και πολιτική γεωγραφία της Ευρώπης πλην του Βασιλείου της Ελλάδος διά την Β' τάξιν των ελληνικών σχολείων*, Αθήνα 1911, σ. 5. Ι. Σαρρής, *Γενική γεωγραφία φυσική και πολιτική* [...] *προς χρήση των Ελληνικών σχολείων*, Αθήνα 1906, σ. 89-92.

76. Α. Μακρυναΐος, *στο ίδιο*, σ. 116.

στα Βούλγαρο. Αυτό δίνει ευκαιρία στον δάσκαλο του διηγήματος να μιλήσει για τη Μεγάλη Ελλάδα, η οποία ακόμη δεν είναι πραγματικότητα:

Ακούσατέ με, παιδιά μου. Το είπα και άλλοτε. Έλληνες δεν είναι μόνον οι κάτοικοι του Ελληνικού βασιλείου. Έλληνες είναι, όσοι έχουσιν Ελληνικήν ψυχήν, όσων κτυπά η καρδιά, όταν ακούσωσιν το όνομα Ελλάς. Έλληνες είναι οι αλύτρωτοι αδελφοί ημών, οι οποίοι στενάξωσιν εις την σκλαβιάν των Τούρκων ή των Βουλγάρων [...] Εννοήσατέ το και χαράξετέ το βαθέως εις την καρδίαν σας. Και η Ήπειρος και η Μακεδονία και η Θράκη και η Μικρά Ασία και αι τόσαι νήσοι της και η Κύπρος Ελλάς είναι. Η Κρήτη έγινε σχεδόν Ελλάς πλέον. Αυτή, παιδιά μου, είναι η Ελλάς του μέλλοντος, η οποία θα έχη εις την αγκάλη της τα τέκνα της όλα.⁷⁷

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους

Η Ελλάδα του μέλλοντος του δασκάλου του αναγνωστικού του 1910 γίνεται εν μέρει πραγματικότητα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Το σχολείο γίνεται καθρέφτης του θριαμβεύοντος ελληνισμού.⁷⁸ Τα σχολικά εγχειρίδια προσαρμόζονται γρήγορα στη νέα πραγματικότητα. Αυτό που ονομαζόταν πριν τους Βαλκανικούς *Ελληνικαί Χώραι*, μετά το 1913 και έως τη δεκαετία του 1930 παίρνει το όνομα *Νέα Ελλάς*. Στις νέες εκδόσεις, στα σχετικά κεφάλαια αλλάζει μόνο ο τίτλος, οι περιγραφές παραμένουν ίδιες, με την προσθήκη παραγράφων όπου δίνεται το χρονικό της απελευθέρωσης των πόλεων.⁷⁹

Το κεντρικό πρόσωπο αυτής της εποποιίας, που ενσαρκώνει βέβαια και τις ελπίδες για την επίτευξη του τελικού στόχου, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, είναι ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ο πρωτότοκος γιος του βασιλιά Γεωργίου Α'. Αρχηγός του στρατού ανεβαίνει στον θρόνο μετά τη δολοφονία του πατέρα του στη Θεσσαλονίκη, λίγους μήνες μετά την

77. Μ. Σακελλαρόπουλος, Χ. Κυριακάτος, Ε. Ρουσοπούλου, *Ελληνικόν αναγνωσματάριον προς χρήσιν των μαθητών της πέμπτης τάξεως του Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα [1910], σ. 188.

78. Ch. Koulouri, *Dimensions idéologiques*, ό.π., σ. 489.

79. Ν. Μεταξάς, *Γεωγραφία φυσική και πολιτική της παλαιάς και της νέας Ελλάδος διά την Γ, Δ, Ε και ΣΤ τάξιν των πλήρων και κοινών Δημοτικών Σχολείων*, Αθήνα 1915. Ν. Μεταξάς, *Νεωτάτη γεωγραφία*, ό.π., σ. 116 κ.ε. Ι. Σαρρής, *Γεωγραφία προς χρήσιν των μαθητών της Γ τάξεως των ελληνικών σχολείων*, Αθήνα 1921, σ. 1, 7 κ.ε.

απελευθέρωσή της, τον Μάρτιο του 1913:⁸⁰ «Ο ηρωικός βασιλεύς μας», «ο στρατηλάτης», «ο νέος Βουλγαροκτόνος»⁸¹ είναι οι χαρακτηρισμοί που τον συνοδεύουν, ενώ βλέπουμε να αναφέρεται όχι ως Κωνσταντίνος Α΄ αλλά ως Κωνσταντίνος ΙΒ΄,⁸² μια επιλογή που ξαναπιάνει το νήμα της αυτοκρατορικής διαδοχής.⁸³ Σημειώνουμε ότι μετά τον Εθνικό Διχασμό

80. Ν. Μεταξάς, *Νεωτάτη γεωγραφία*, ό.π., σ. 109. Γ. Καζαντζάκη, *Ο στρατιώτης: ελληνικόν αναγνωσματάριον προς χρήσιν των μαθητών της πέμπτης τάξεως του Δημοτικού Σχολείου*. Εγκριθέν κατά τον νόμον ΓΣΑ΄ διά τη τετραετίαν 1914-1918, Αθήνα 1914, σ. 37 και 208.

81. Γ. Καζαντζάκη, *Ο νέος γεωργός: αναγνωστικόν τετάρτης τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*, Αθήνα 1921, σ. 197.

82. Ο Γεώργιος Θεόφιλος είχε χρησιμοποιήσει την ίδια επωνυμία στη δεύτερη έκδοση ενός εγχειριδίου Βυζαντινής Ιστορίας το 1877: «[Ο Κωνσταντίνος] εγεννήθη [...] εν μέσω της απλέτου χαράς και των ανευφημιών του λαού όστις προωνόμασεν αυτόν ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ. Το όνομα τούτο εδόθη προς τον Διάδοχον υπό του λαού καθόσον με το όνομα τούτο είναι στενώς συνδεδεμένη η τύχη του έθνους και είναι η άγκυρα του μέλλοντος και του μεγαλείου αυτού [...] Ούτω λοιπόν οι Ορθόδοξοι Ανατολικοί Θρόνοι μείναντες κενοί ηγεμόνος επί τέσσαρας αιώνας ανέκτησαν τον ηγεμόναν αυτών Κωνσταντίνον ΙΒ΄ τον Πορφυρογέννητον», βλ. Γ. Θεόφιλος, *Επίτομος Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, συλλεγείσα εκ διαφόρων ιστορικών πηγών*. Έκδοσις Β΄, Αθήνα 1877, σ. 204.

83. Ν. Μεταξάς, *Νεωτάτη γεωγραφία*, ό.π., σ. 10. Ι. Σαρρής, *Γεωγραφία*, ό.π., σ. 1. Γ. Καζαντζάκη, *Η Μεγάλη Ελλάδα: ελληνικόν αναγνωσματάριον προς χρήσιν των μαθητών της έκτης τάξεως του Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα 1914, σ. 240. Η γέννηση του διαδόχου το 1868 καθώς και η βάφτισή του, όπως εξάλλου, αργότερα, και η ενηλικίωσή του, συνοδεύτηκαν από άφθονα άρθρα στον ελληνικό τύπο, όπου αυτή η ομωνυμία, μέσω της οποίας επικαιροποιήθηκαν διάφορες αποκαλυπτικές προφητείες σχετικά με την αναβίωση της Αυτοκρατορίας, κατέχει κεντρική θέση. Για παράδειγμα: Φ. Ιωάννου, «Γενέθλιος ωδή», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τ. 16, αρ. 677 (1868), σ. 1599-1600. Δ. Πανταζής, «Λόγος Γενεθλιακός», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τ. 16, αρ. 674 (1868), σ. 1549-1551. Κ. Παλαμάς, «Εις τον Κωνσταντίνον», *Εστία*, τ. 11, αρ. 570, 30 Νοεμβρίου 1886, σ. 753-754. Κ. Παλαμάς, «Επί τη ενηλικίωσει του Διαδόχου Κωνσταντίνου», *Εστία*, τ. 22, αρ. 570, 26 Νοεμβρίου 1886. Ο Δ. Πανταζής κλείνει με ένα σχετικό απόσπασμα το εγχειρίδιο *Ελληνικής Ιστορίας που εξέδωσε το 1869, Σύνοψις Ιστορίας της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτάτων (1820)*, Αθήνα 1869, σ. 167. Βλ. σχετικά Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, ό.π., σ. 72-73. Γνωρίζουμε ότι η Μεγάλη Ιδέα αντλεί συχνά τις αναφορές της από τις μεσοιανικές προφητείες της βυζαντινής και μεταβυζαντινής γραμματείας, βλ. C. Mango, «Byzantinism and romantic Hellenism», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, τ. 28 (1965), σ. 29-43. Ο Paul Magdalino αναφέρει μια παρόμοια συμβολική χρήση του ονόματος Κωνσταντίνος στο Βυζάντιο, μέσω της οποίας εκφράζεται η θέληση

και την παραίτηση του βασιλιά, συχνά αφαιρούνται από τα εγχειρίδια αποσπάσματα που τον αφορούν.⁸⁴

Τα εγχειρίδια που παρουσιάζουν πιο εύγλωττα αυτή τη Νέα, μετά το 1913, Ελλάδα, είναι τα αναγνωστικά. Η Γαλάτεια Καζαντζάκη (1881-1962) υπογράφει πέντε βραβευμένα και εγκεκριμένα αναγνωστικά του Δημοτικού για την περίοδο 1914-1918.⁸⁵ Σύμφωνα με διάφορες πηγές, μεταξύ των οποίων η μαρτυρία της αδερφής της, Έλλης Αλεξίου, ο Νίκος Καζαντζάκης, σύζυγος της Γαλάτειας, συνέβαλε αποφασιστικά στη συγγραφή τους.⁸⁶

για ταύτιση με ένα ένδοξο παρελθόν σε περιόδους αστάθειας, βλ. P. Magdalino, «The Distance of the Past in Early Medieval Byzantium», *Ideologie e pratiche nel riempiego nell'alto Medioevo*, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Σπολέτο 1999, σ. 137 κ.ε.

84. Βλ. για παράδειγμα το αναγνωστικό *Μεγάλη Ελλάδα* στην έκδοση του 1921, Γ. Καζαντζάκη, *Η Μεγάλη Ελλάδα: ελληνικόν αναγνωσματάριον*, Αθήνα 1921.

85. Τα πέντε εγχειρίδια της Γ. Καζαντζάκη, που εγκρίθηκαν για την περίοδο 1914-1918: *Οι τρεις φίλοι, αναγνωστικό β' Δημοτικού, Τα δύο βασιλόπουλα, αναγνωστικό γ' Δημοτικού, Ο νέος γεωργός, αναγνωστικό δ' Δημοτικού, Ο στρατιώτης, αναγνωστικό ε' Δημοτικού, Η Μεγάλη Ελλάδα, αναγνωστικό στ' Δημοτικού*. Θα επανεκδοθούν αναθεωρημένα και κάποια από αυτά θα χρησιμοποιηθούν εκ νέου στα σχολεία με την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, την περίοδο 1922-1927. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *Απαντα, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1963*, τ. 4, σ. 441-442. Αργότερα, ο Δημήτριος Γληνός θα σταθεί κριτικά απέναντι στο ιδεολογικό περιεχόμενο των αναγνωστικών της Γ. Καζαντζάκη, ειδικά σε ό,τι αφορά την παρουσίαση των Τούρκων και κυρίως των Βουλγάρων, βλ. D. A. Glinos, «Les livres scolaires grecs pendant et après la Grande Guerre (Rapport de MM. Démètre Glinos, ancien Directeur de l'Académie Pédagogique d'Athènes, et Socrates Kougeas, Professeur d'histoire à l'Université d'Athènes)», *Dotation Carnegie pour la Paix Internationale: Enquête sur les livres scolaires d'après-guerre*, τ. 2, Παρίσι 1927, σ. 147-151. Τα εγχειρίδια της Καζαντζάκη, βέβαια, δεν διαφοροποιούνται ως προς αυτό από άλλα της ίδιας περιόδου, που χαρακτηρίζεται από εθνικιστικό παροξυσμό, βλ στο ίδιο, σ. 141-147. Πρέπει, φυσικά, να υπογραμμιστεί ότι σε περιόδους κατά τις οποίες το γλωσσικό ζήτημα γνώριζε φάσεις ιδιαίτερης όξυνσης, οι συγγραφείς σχολικών βιβλίων, ειδικά οι δημοτικιστές, που συχνά εγκαλούνταν για αντεθνική στάση, φρόντιζαν ώστε το περιεχόμενο των εγχειριδίων να μην αφήνει καμιά αμφιβολία ως προς τον άμεμπτο πατριωτισμό του «Μανόλη Τριανταφυλλίδη» γράφει ότι ένας από αυτούς του είπε πως (λίγη πατριδοκαπηλεία) ήταν απαραίτητη, βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *Απαντα*, ό.π., τ. 5, σ. 72-73.

86. Ε. Νικολοδάκη-Σουρή, «Οψεις του χιούμορ στο αναγνωστικό της Γαλάτειας και του Νίκου "Οι τρεις φίλοι"», *Διαβάζω* 480 (2007), σ. 217-220. Της ίδιας, «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η συνεργασία Γαλάτειας και Νίκου Καζαντζάκη στη

Οι τίτλοι των αναγνωστικών για τις τρεις μεγαλύτερες τάξεις συνιστούν από μόνοι τους ένα πρόγραμμα: *Ο Νέος Γεωργός, ο Στρατιώτης, η Μεγάλη Ελλάδα*.

Τα τρία αναγνωστικά είναι φτιαγμένα στο ίδιο μοντέλο. Οι κεντρικοί ήρωες, νεαροί ενήλικες,⁸⁷ ταξιδεύουν στις *Νέες Χώρες*, τις νέες περιοχές του ελληνικού κράτους, είτε ως στρατιώτες εν καιρώ πολέμου, είτε ως πατριώτες που θέλουν να γνωρίσουν τη Μεγάλη Ελλάδα: «Θα γνωρίσω-μεν επιτέλους την Πατρίδα μας και θα ιδώμεν τους αδελφούς μας τους οποίους ηλευθερώσαμε να εργάζονται τώρα ελεύθεροι κι ευτυχισμένοι».⁸⁸ Περιπλανώνται ακόμη και σε μέρη που, προσωρινά όπως λένε, βρίσκονται έξω από τα σύνορα, όπως το Μοναστήρι και η Κωνσταντινούπολη, όπου οι Έλληνες που συναντούν, τους λένε πως θα παραμείνουν εκεί περιμένοντας την απελευθέρωση.⁸⁹ Συχνά, οι ήρωες διηγούνται τις αναμνήσεις τους από τον πόλεμο κι έτσι οι μαθητές έχουν πάλι την ευκαιρία να διαβάσουν με λεπτομέρεια το χρονικό της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης, του Κιλκίς, των Σερρών κ.λπ. Παντού περιγράφονται οι σκηνές χαράς, ενώ παρεμβάλλονται ιστορικές διηγήσεις που ανακαλούν το πρόσφατο ή το βυζαντινό παρελθόν, με επεισόδια που απουσιάζουν από τη σχολική ιστορία, όπως για παράδειγμα η Άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς.⁹⁰ Η βυζαντινή περίοδος και η εικονογραφία της δεσπόζει, με αναφορές στην Κωνσταντινούπολη, στην Άλωση και τους σχετικούς θρύλους, στον ναό της Αγίας Σοφίας, στον δικέφαλο αετό ως σύμβολο της Μεγάλης Ελλάδας, στον Νικηφόρο Β', τον Βασίλειο Β' και γενικά στην περίοδο της Μακεδονικής Δυναστείας, στον Διγενή

συγγραφή *Αναγνωστικών για το Δημοτικό Σχολείο*, Χ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης και εκπαίδευση*, Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 2008, σ. 26-55.

87. Στον *Νέο γεωργό*, το αναγνωστικό για την Δ' τάξη του Δημοτικού, ο μικρός ήρωας είναι ακόμη παιδί στην αρχή της διήγησης. Ο πατέρας του είναι στο μέτωπο και στέλνει γράμματα με τα οποία εξιστορεί τις εμπειρίες του· ο γιος του θα στρατευθεί, όταν το βιβλίο πλησιάζει προς το τέλος του, και θα προλάβει να πάρει μέρος στην απελευθέρωση των Ιωαννίνων και να δεχθεί την ευχή του ετοιμοθάνατου πατέρα του: «Και την Πόλιν, παιδί μου!», Γ. Καζαντζάκη, *Ο νέος γεωργός*, ό.π., σ. 191.

88. Γ. Καζαντζάκη, *Η Μεγάλη Ελλάδα* (1914), ό.π., σ. 23.

89. «Τι θα συνέβαιναν εάν απεφάσιζαν όλοι οι Έλληνες, και δη οι διδάσκαλοι, να φύγουν από τα μέρη τα οποία δεν ηγτύχησαν ακόμη να ελευθερωθούν; Από την Σμύρνη και όλην την Μικράν Ασίαν, από την Κωνσταντινούπολιν, την Θράκην, το Μοναστήριον; [...] Χρειάζεται ακόμη αγών μέγας διά να ελευθερωθή ολόκληρος η ελληνική φυλή!», στο *ίδιο*, σ. 108.

90. Στο *ίδιο*, σ. 42-47, 79-81 και 98-99.

Ακριτά, στη βυζαντινή ιστορία της Θεσσαλονίκης, της Καππαδοκίας και της Βόρειας Ηπείρου, στην κοινωνία, τα γράμματα και τις τέχνες.⁹¹

Η ιστορία τη στιγμή που γράφεται: Οι Νέοι Έλληνες

Τα αναγνωστικά της Γαλάτειας Καζαντζάκη για τις δυο μεγαλύτερες τάξεις περιέχουν άφθονα αυθεντικά ντοκουμέντα: ανακοινωθέντα, φωτογραφίες από τις μάχες, λόγους του διαδόχου κ.λπ.⁹² Τα ιστορικά γεγονότα γίνονται σχολική ιστορία με ταχύτητα δημοσιογραφική.⁹³ Η καταγραφή της πρόσφατης ιστορίας είναι κάτι που σπάνια έχουμε δει σε ελληνικά σχολικά εγχειρίδια. Για παράδειγμα, η Επανάσταση του 1821 δεν διδασκόταν στα σχολεία μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Πρώτος θα το κάνει το 1853 ο Παπαρρηγόπουλος, με μια διήγηση πολύ ωραιοποιημένη, η οποία, ακόμη κι έτσι, θα δημιουργήσει αντιδράσεις.⁹⁴ Η Ελλάδα όμως,

91. Στο ίδιο, σ. 5-7, 11-12, 16, 43-45, 50-56, 73, 115-116, 183-187, 232-233.

92. Στο ίδιο, σ. 202-203, 216-218, 219 κ.ε. Γ. Καζαντζάκη, *Ο στρατιώτης*, ό.π., σ. 35-36, 68 κ.ε.

93. Από χρόνο σε χρόνο οι νέες εκδόσεις των εγχειριδίων της Σύγχρονης Ιστορίας εμπλουτίζονται με αναφορές στα τελευταία γεγονότα, βλ. π.χ. Ν. Βραχνός, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων (1204) μέχρι του 1913. Μετά κεφαλαίων τινών της Νέας και Νεωτάτης Ευρωπαϊκής Ιστορίας [...] ζ) Ο Ελληνοτουρκικός και Ελληνοβουλγαρικός πόλεμος 1912-1913*, Αθήνα 1914. Ν. Βραχνός, *Ιστορία της Νέας Ευρώπης και του Ελληνικού έθνους από του 1453 μέχρι του 1914 προς χρήσιν των μαθητών της Δ' τάξεως των Γυμνασίων και προς ιδιαίτερον μελέτην : α) Η ιστορία της Νέας Ευρώπης μέχρι του 1815 β) Η ιστορία του Ελληνικού Έθνους από του 1453 μέχρι του 1832 γ) Η νεωτάτη ευρωπαϊκή ιστορία και η ελληνική από του 1832 μέχρι του 1914*, Αθήνα 1915. Το εγχειρίδιο του 1915 καλύπτει τους δύο Βαλκανικούς Πολέμους, τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου και τη δολοφονία του αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου στο Σεράγεβο, τον Ιούνιο του 1914. Ακόμη και τα εγχειρίδια που πραγματεύονται άλλες περιόδους, περιέχουν αναφορές στην επικαιρότητα, όπως ένα βιβλίο αρχαίας ιστορίας για το Δημοτικό, του 1913, στην Εισαγωγή του οποίου βρίσκουμε το ακόλουθο απόσπασμα: «Και αληθώς ο μέγας πολυετής ιερός αγών του 1821 και ο κατά τα έτη 1913 και 1914 διεξαχθείς κατά των Τούρκων το πρώτον και μετέπειτα κατά των Βουλγάρων μέγας νικηφόρος πόλεμος, ο απελευθερώσας θεία συνάρπει από βαρβάρου ζυγού εκατομμύρια ομοφύλων (Ελλήνων) απέδειξεν όντως ότι είμεθα κατευθείαν απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων», βλ. Ν. Μεταξάς, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος συνταχθείσα βιογραφικώς, συμφώνως τω αναλυτικώ προγράμματι (1913) του Υπουργείου της Παιδείας προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων*, Αθήνα 1913, υποσ. στη σ. 3.

94. Σύμφωνα με την επιτροπή που το εξέτασε, «η ιστορία αυτή δεν μετέβη

μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ζει στο παρόν,⁹⁵ δεν είναι στραμμένη ούτε στο ένδοξο παρελθόν ούτε σε κάποιο αόριστο μέλλον πραγματοποίησης των εθνικών πόθων.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό αυτής της σειράς αναγνωστικών είναι ότι παρουσιάζεται σε αυτά με αρκετά σαφή τρόπο η δημογραφική πραγματικότητα των *Νέων Χωρών*. Αυτό δεν γίνεται πλέον για να αποδειχθεί η ελληνικότητά τους, αλλά ώστε, μέσα από τα αναγνωστικά κυρίως, να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους ως μέλη του εθνικού σώματος όλοι οι μη ελληνόφωνοι ή οι μη ορθόδοξοι ή οι μη χριστιανοί υπήκοοι του Βασιλείου. Ζητούμενο ήταν να κερδηθεί ένας πληθυσμός που δεν είχε απαραίτητα εθνική συνείδηση.⁹⁶ Έτσι, στο αναγνωστικό *Μεγάλη Ελλάδα* υπάρχουν παράγραφοι που αναφέρονται στους ετερόδοξους και σλαβόφωνους κατοίκους των νέων εδαφών αλλά και στην ύπαρξη ελληνόφωνων ορθοδόξων στις περιοχές πέρα από τα σύνορα.⁹⁷ Στη σειρά ενοτήτων με γενικό τίτλο: «Πώς υπεδέχθησαν την ελληνικήν κατοχήν οι νέοι υπήκοοι», βρισκόμαστε στη Θεσσαλονίκη, όπου οι ήρωες συναντούν, μεταξύ των άλλων χαρούμενων υπηκόων,⁹⁸ έναν ραβίνο κι έναν ιμάμη. Οι νεαροί στρατιώτες τούς πλησιάζουν με σεβασμό, ενώ κι εκείνοι λένε πως αισθάνονται ελεύθεροι να ακολουθούν τα θρησκευτικά τους πιστεύω, να λατρεύουν τον θεό τους και απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με

ακόμη εντελώς εις την επικράτειαν του παρελθόντος», βλ. ΓΑΚ, Κ 25, Αρχείο Φιλίππου Ιωάννου, φάκ. III, αρ. 429/24 Αυγούστου 1853. Η έκθεση της επιτροπής, στην οποία προέδρευε ο Φ. Ιωάννου με γραμματέα τον Σ. Α. Κουμανούδη, έχει δημοσιευτεί από τη Χ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 18, Αθήνα 1988, σ. 164-168. Σχετικά με το πώς έγινε δεκτή από το αναγνωστικό κοινό αυτή η καινοτομία, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 297.

95. Είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της πρώτης βενιζελικής περιόδου· σύμφωνα με τον Μαρκ Μαζάουερ, ο Βενιζέλος εκφράζει έναν εθνικισμό με αυτοπεποίθηση [= confident nationalism], βλ. Μ. Mazower, «The Messiah and the Bourgeoisie: Venizelos and Politics in Greece, 1909-1912», *The Historical Journal*, τ. 35, αρ. 4 (1992), σ. 885-904.

96. Ε. Βενιζέλος, *Τα κείμενα. Η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, Λέσχη Φιλελευθέρων, τ. 4, Αθήνα 1982, σ. 102.

97. «Εγώ νομίζω ότι οι Ισραηλίται θα γίνωσιν οι πιστότατοι υπήκοοι του Ελληνικού Βασιλείου»: «Πώς φέρεται εις τον διάδοχον μία βουλγαρόφωνος Ελληνίς μετά του υιού της»: «Πόσον ακραία είναι τα εθνικά συναισθήματα των Κορυτσαίων;», Γ. Καζαντζάκη, *Η Μεγάλη Ελλάδα* (1914), ό.π., σ. 69, 111-112, 123-125.

98. Στο ίδιο, σ. 57-60.

τους Χριστιανούς: «Έλληνες, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι ευλογούν την Ελλάδα διότι αυτή τοις έδωκε τα τρία μεγάλα δώρα της ζωής: Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα».⁹⁹ Έχει προηγηθεί έκθεση όλων όσα ενώνουν τους ετερόδοξους πληθυσμούς: ο μονοθεϊσμός, οι χαρακτηρισολογικές ομοιότητες, οι παρόμοιες συνήθειες, ο αραβικός πολιτισμός. Η εικόνα είναι πολύ ωραία, βέβαια, για να είναι αληθινή και η Γ. Καζαντζάκη, όπως και άλλοι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων, υπηρετεί συνειδητά το μεγάλο εθνικό σχέδιο της ενσωμάτωσης όχι πια των εδαφών αλλά των ανθρώπων, με μια πατριωτική ή, όπως είδαμε, φιλομοναρχική έξαρση που, εν μέρει τουλάχιστον, εκφράζει και προσωπικές αντιλήψεις των συγγραφέων το 1914. Σήμερα, περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, μπορούμε να αναρωτηθούμε ποιες αντιδράσεις θα προκαλούσε μια παρόμοια προσέγγιση με σκοπό την ενσωμάτωση νέων αλλόγλωσσων ή ετερόδοξων κατοίκων της Ελλάδας.

Σημειώνουμε ότι τα πρώτα αναγνωστικά στη δημοτική γλώσσα, που δημοσιεύτηκαν από το 1918 ως το 1920 και τα οποία προκάλεσαν σκάνδαλο και δέχτηκαν σφοδρές επιθέσεις όχι μόνο για τη γλώσσα τους αλλά και για το ιδεολογικό τους περιεχόμενο,¹⁰⁰ εκφράζουν παρόμοιο πνεύμα, αν και με τρόπο λιγότερο άμεσο. Το αναγνωστικό της Ε' τάξης του Δημοτικού, ο *Διγενής Ακρίτας*,¹⁰¹ προσφέρει, μέσα από τη διήγηση της ζωής του νεαρού Διγενή στην Καππαδοκία, ένα παιχνίδι αναλογιών ανάμεσα στα βυζαντινά χρόνια και τη νεοελληνική πραγματικότητα. Παρουσιάζει μια αυτοκρατορία πολυεθνική, ισχυρή, με χρηστή διοίκηση, με κατοίκους απλούς αλλά καλλιεργημένους, πιστούς χριστιανούς και καλούς πολίτες, των οποίων η καθημερινή ζωή και ο πολιτισμός παρουσιάζονται να έχουν πολλές ομοιότητες με τα αντίστοιχα των Ελλήνων του πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Σε αυτό το ιδανικό, μεσαιωνικό κράτος, ο Διγενής ως παιδί έχει συμμαθητές στο σχολείο νεαρούς Άραβες με τους οποίους τον συνδέουν με τον καιρό ισχυροί δεσμοί φιλίας. Αυτό το εγχειρίδιο θα πολεμηθεί με μεγάλη ένταση,¹⁰² παρότι περιέχει συχνές

99. Στο ίδιο, σ. 70.

100. Γ. Χατζιδάκις, *Γενηθήτω φως: Ο μαλλιαρισμός εις τα Δημοτικά Σχολεία*, Αθήνα 1920. Η απάντηση του Μ. Τριανταφυλλίδη: «Quo-usque tandem, ή, Η νέα σχολική γλώσσα και ο κ. Γ. Χατζιδάκις», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* 7 (1917-1919), σ. 86-195.

101. Α. Καραβίτσας, Ε. Παπαμιχαήλ, *Διγενής Ακρίτας: αναγνωστικό Ε' Δημοτικού*, Αθήνα 1920.

102. Στην έκθεση της ειδικής επιτροπής που θα εξετάσει τα εγχειρίδια στη δημοτική και θα εισηγηθεί την καταστροφή τους και την ποινική δίωξη των συγ-

αναφορές στην πατρίδα και τη θρησκεία,¹⁰³ και τελικά θα αποσυρθεί το 1921, μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, μεταξύ άλλων λόγω αυτής ακριβώς της αναπαράστασης της ειρηνικής συνύπαρξης Βυζαντινών και Αράβων,¹⁰⁴ η οποία, για την ειδική επιτροπή που την εξέτασε, θεωρήθηκε δείγμα ελλιπούς πατριωτισμού. Έχουμε περάσει ήδη σε μια άλλη φάση της αντίληψης σχετικά με το τι πρέπει να είναι το εθνικό κράτος: η Μεγάλη Ελλάδα έγινε αυτό που ευαγγελιζόταν το γνωστό σύνθημα των πολιτικών αντιπάλων του Βενιζέλου: μια Ελλάδα μικρά πλην τιμιά.

Συμπέρασμα

Η εθνική ιστορία καθορίζει την ύπαρξη του εθνικού κράτους μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Η εθνική χρονολογία, η επιλογή προσώπων και γεγονότων που ανήκουν σε διαφορετικές ιστορικότητες, και η διάταξή τους σε έναν χρόνο ενιαίο, εθνικό, επιτρέπει ταυτόχρονα τη θεμελίωση ιστορικών δικαιωμάτων πάνω σε ένα δεδομένο γεωγραφικό χώρο αλλά και την οικειοποίηση ολόκληρου του παρελθόντος που συνδέεται με αυτόν τον χώρο.¹⁰⁵ Έτσι, αν στις αρχές του 19ου αιώνα οι κάτοικοι του γεωγραφικού χώρου της αρχαίας Ελλάδας διεκδίκησαν το παρελθόν, κυρίως το κλασικό, που συνδέεται με την περιοχή, από τα μέσα του 19ου αιώνα η εθνικοποίηση του Βασιλείου των Μακεδόνων και ειδικότερα της περιόδου

γραφών τους, αναφέρεται ως το «χείριστον πάντων των άλλων και από πάσης απόψεως τόσον άθλιον, ώστε μόνον λαός ανδραπόδων θα ηδύνατο να ανεχθή αυτό διδασκόμενον εις τα ίδια τέκνα», βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, Α. Σκιας, Ν. Εξαρχόπουλος, *Έκθεσις της επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των Δημοτικών Σχολείων*, Αθήνα 1921, σ. 37· ολόκληρη η λεπτομερής κριτική στις σ. 37-55.

103. Η επιτροπή κρίνει τις συχνές αναφορές στη θρησκεία τυπικές και «άνευ ουδενός εσωτερικού βάθους», καυτηριάζοντας μάλιστα τους «συχνότατα σταυροκοπούμενους ήρωες του μυθιστορήματος», ενώ θεωρεί γενικότερα το πατριωτικό περιεχόμενο που προβάλλουν οι συγγραφείς, ως «φενάκη προς παραπλάνησιν της κοινής γνώμης», βλ. στο ίδιο, σ. 49 και 46. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Μ. Τριανταφυλλίδης συμφωνεί σε μερικά σημεία με την κριτική της επιτροπής ως προς το περιεχόμενο αυτού ειδικά του αναγνωστικού, βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα*, ό.π., τ. 6, σ. 16.

104. Σ. Σακελλαρόπουλος, Α. Σκιας, Ν. Εξαρχόπουλος, *Έκθεσις της επιτροπείας*, ό.π., σ. 48-49.

105. Α. Μ. Alonso, «The Effects of Truth: Re-Presentations of the Past and Imagining the community», *Journal of Historical Sociology*, τ. 1, αρ. 1 (1988), κυρίως σ. 40-41.

της ακμής του τον 4ο αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια η εθνικοποίηση του βυζαντινού παρελθόντος της Μακεδονίας και ειδικά της Μακεδονικής Δυναστείας, χρησιμοποιήθηκαν ως επιχειρήματα για τη νομιμοποίηση των ελληνικών διεκδικήσεων στην περιοχή.¹⁰⁶

Η Μακεδονία, η Θράκη, η Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου, η Μικρά Ασία, οι ελληνικές αλλά εκτός συνόρων χώρες απουσίαζαν για πολλά χρόνια από τα σχολικά εγχειρίδια. Στη συνέχεια έγιναν περιοχές που έθρεψαν τους εθνικούς επεκτατικούς πόθους και συνδέθηκαν με ένα παρελθόν μακρινό ή πιο πρόσφατο. Όταν, στο τέλος του 19ου αιώνα, συνδέθηκαν με τη σύγχρονη Ελλάδα, αυτό έγινε με τη βοήθεια δημογραφικών δεδομένων, τα οποία για ακόμη μια φορά χρησιμοποιήθηκαν ως απόδειξη της ελληνικότητάς τους. Στην αρχή της δεκαετίας του 1910 εμφανίζεται για πρώτη φορά, έστω και επιφανειακά, η σύνθετή τους πραγματικότητα και το πρόσωπο των σύγχρονων κατοίκων τους, οι οποίοι μπορεί να είναι ετερόδοξοι και αλλόγλωσσοι, αλλά παρουσιάζονται ως Έλληνες, αντίληψη που διευρύνει, τουλάχιστον για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, το πεδίο αυτού που θεωρείται εθνικό. Αυτή η προσέγγιση θα απαλειφθεί γρήγορα από τα σχολικά εγχειρίδια, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, όπως θα απαλειφθούν κι όλα τα αποσπάσματα που αναφέρουν τους μη ελληνόφωνους ή μη χριστιανούς κατοίκους, όταν τα όνειρα για την τελική πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας αποδεικνύονται απατηλά και καταργούνται οριστικά το 1922. Είναι αναπόφευκτο όμως να σκεφτεί κανείς ότι οι δωδεκάχρονοι μαθητές του 1914, που είχαν για αναγνωστικό τη *Μεγάλη Ελλάδα* της Γαλάτειας Καζαντζάκη, είναι οι ίδιοι που λίγα χρόνια αργότερα θα κληθούν να πολεμήσουν στο μέτωπο της Μικράς Ασίας και θα γνωρίσουν, πρώτοι αυτοί, τη μεγάλη ήττα που έθαψε τα όνειρα για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης.

---

106. Αντίστοιχα, το γεγονός πως οι Αιγές, η πρωτεύουσα της αρχαίας Μακεδονίας, βρίσκονται στη βόρεια Ελλάδα είναι το βασικό επιχειρήμα για τη διεκδίκηση από τη μεριά της Ελλάδας του αποκλειστικού δικαιώματος πάνω στο μακεδονικό παρελθόν.

SUMMARY

Aspasia Dimitriadi, *Teaching the future: «New Greece» in school textbooks of the late 19th and early 20th century*

Until the middle of the 19th century, the history, geography and modern reality of Macedonia, Thrace and Crete were absent from the textbooks of the modern Greek state, with the sole exception of rare references to Constantinople. Modern Greece, according to the concept imposed by romantic philhellenism, is identified, and not only geographically, with Greece of classical antiquity. Based on an analysis of Greek textbooks, the study contains an overview of the process of progressive symbolic integration of those territories into the Greek national narrative, prior to the physical integration of some of them into the sovereign Greek state. This process is also lexical: from the last quarter of the 19th century, these areas are referred to in the textbooks as *Greek Countries*, then as *New Countries* and finally as *New Greece*. Research reveals that, after 1880, Greek students began to be taught the adventures of medieval Hellenism in Thrace, Asia Minor, Crete and especially Macedonia, while certain periods, personalities and various historical *topoi* emerge as particularly important for the national past. At the end of the 19th century, due to the development of Byzantine studies, one notes a renewed interest in the last centuries of Byzantium, during which, according to some views, *New Hellenism* was born. The struggles of the Byzantines against the Bulgarians and the Ottomans are a historical precedent compared to the victories of the Greek army during the Balkan Wars. At the same time, in the textbooks of geography, the areas claimed by nationalism are presented as integral parts of the national body and only temporarily under Ottoman occupation. Finally, between 1914 and 1922, the multicultural reality of the *New Countries* is depicted for the first time in the textbooks, while the imperial Byzantine past emerges as a mirror of the new Greek state.